

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

«Η γυναικεία συγγραφική παρουσία στο Εθνικόν Ημερολόγιον του Σκόκου»

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ:

Χάσκου Ευδοξία (Α.Μ.: 562)

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Καψάλης Γεώργιος

Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Ιωαννίνων

Παπαδοπούλου Σμαράγδα

Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Ιωαννίνων

Σπανάκη Μαριάννα

Επίκουρη Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Ιωαννίνων

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

2021

Περίληψη

Ο ελληνικός ημερολογιακός Τύπος, μέσα από διάφορες φάσεις, εξελίχθηκε σε ένα σύνθετο είδος με καλλιτεχνικές, επιστημονικές και φιλολογικές προεκτάσεις. Μέρος αυτού του είδους, ίσως και το πιο σπουδαίο, υπήρξε το *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν* του Κ. Φ. Σκόκου. Στο προαναφερθέν έργο, ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η συμμετοχή γυναικών συγγραφέων πέρα από τους πολλούς λόγιους της εποχής. Επομένως, η παρούσα εργασία θα επιχειρήσει να καταγράψει και να αναδείξει την έντονη κινητικότητα που υπήρξε στη γυναικεία συγγραφική παραγωγή, αξιοποιώντας το πιο διαδεδομένο και αγαπητό ημερολόγιο που κυκλοφόρησε στον ελλαδικό χώρο κατά τα τέλη του 19^{ου} αι. και στις αρχές του 20^{ου}. Επιπλέον, ιδιαίτερη αναφορά θα γίνει στα στάδια εξέλιξης που δέχτηκε το είδος, εστιάζοντας σε διάφορα σημαντικά δομικά στοιχεία του, στα σημαντικότερα ελληνικά ημερολόγια καθώς και σε ζητήματα θεωρίας της λογοτεχνίας, εντάσσοντας στην προσπάθεια αυτή και τη γυναικεία συμμετοχή και παρουσία.

Λέξεις Κλειδιά: ημερολόγια, Εθνικόν Ημερολόγιον, Κ. Φ. Σκόκος, γυναίκες συγγραφείς, λογοτεχνικά γένη

Abstract

The Greek calendar Press, throughout several phases, was evolved into a complex genre of press with artistic, scientific and literacy expansions. Part of this genre, maybe the most important, was the *National Calendar. Chronografic, literacy and sarcastic* of K. F. Skokos. In the pre-mentioned calendar press, it was highly important the participation of women writers beyond of the many men scholars of that time. Therefore, the current study will attempt to record and highlight the flurry activity of female writing activity by exploiting the most widespread and loved calendar of Greece at the end of 19th century and early of 20th century. Moreover, there will be a special refer to stages of development that occurred to the genre focusing on its multiple, important, structural parts, on the most important Greek calendars alongside to issues literacy theory including in this effort the female participation and presence.

Key words: calendars, National Calendar, K. F. Skokos, female writing, literacy genres

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	2
Abstract	3
Εισαγωγή.....	6

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΑ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΒΑΣΙΚΟΤΕΡΟΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΙ ΤΟΥΣ

1.1	Εισαγωγή	9
1.2	Ιστορική αναδρομή εξέλιξης των ημερολογίων	11
1.3	Ζητήματα περιεχομένου των ημερολογίων	18
1.4	Εξωτερική εμφάνιση και εικονογράφηση των ημερολογίων	21
1.5	Χρησιμότητα ημερολογίων στο παρόν και το παρελθόν	22
1.6	Αναγνωστικό κοινό των ημερολογίων	24
1.7	Ειδολογική κατάταξη των ημερολογίων	25
1.8	Η γυναικεία συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα στα τέλη του 19 ^{ου} και στις αρχές του 20 ^{ου} αιώνα.....	27
1.9	Τα σημαντικότερα ημερολόγια στα τέλη του 19ου και αρχές του 20ου αι.	31
1.9.1	Το Εθνικόν Ημερολόγιον του Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρετού (1861- 1871)	32
1.9.2	Το Αττικόν Ημερολόγιον του Ειρηναίου Ασωπίου (1867-1896).....	35
1.9.3	Η Ποικίλη Στοά του Ιωάννη Αρσένη (1881-1914).....	39
1.9.4	Το Μικρασιατικόν Ημερολόγιον της Ελένης Σβορώνου (1907-1918)....	43
1.10	Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν- Ο εκδότης.....	46
1.11	Το Ημερολόγιο.....	49

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΓΕΝΗ ΚΑΙ ΕΙΔΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΥ ΤΟΥ ΣΚΟΚΟΥ-ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΗ ΕΝΝΟΙΩΝ

2.1	Εισαγωγή	57
2.2	Λογοτεχνικά γένη και είδη	58
2.3	Λογοτεχνικά είδη που εντοπίζονται στο Εθνικόν Ημερολόγιον	60
2.3.1	Πεζογραφία.....	61
2.3.1.1	Διήγημα	62
2.3.1.2	Ευθυμογράφημα.....	64
2.3.1.3	Μύθος.....	64
2.3.1.4	Νεκρολογία.....	66
2.3.2	Ποίηση.....	67
2.3.2.1	Ωδή.....	70
2.3.3	Θέατρο.....	72
2.3.3.1	Μονόπρακτο	73
2.3.3.2	Σκηνή.....	74

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΈΡΕΥΝΑ- ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

3.1	Εισαγωγή	75
3.2	Πίνακας γυναικών συγγραφέων και κειμενικών ειδών	77
3.3	Ευρήματα-Συμπεράσματα	86
	Παράρτημα.....	89
	Αναφορές	93

Εισαγωγή

Ο 19^{ος} αιώνας αποτελεί κομβικό σημείο στη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους, αφού μια σωρεία παραγόντων καλούνται να εξισοροπηθούν ώστε αυτό να ανασυσταθεί, οδηγώντας σε νέες μορφές θέασης και αντιμετώπισης των πραγμάτων. Μετά από έναν καταστροφικό πόλεμο που οδήγησε σε πνευματική, οικονομική και κοινωνική ανισορροπία και με τις επιδράσεις που έρχονται από το εξωτερικό (π.χ. ιδέες διαφωτισμού), το νεοσύστατο ελληνικό κράτος προσπαθεί να θέσει νέες βάσεις στην ελληνική κοινωνία, που πολλές φορές εκφράζεται με την επανεξέταση του ρόλου των δύο φύλων.¹ Η γυναίκα που, αρχικά, τα κοινωνικά στερεότυπα την θέλουν να είναι μια καλή μητέρα, σύζυγος και νοικοκυρά, σταδιακά, και ιδιαίτερα από τα μέσα του αιώνα και έπειτα, αφυπνίζεται. Η αφύπνιση αυτή, που ολοκληρώνεται προς τα τέλη και κυρίως στις αρχές του επόμενου αιώνα, εκφράζεται και υλοποιείται και μέσα από τη γυναικεία συγγραφική παρουσία στα έντυπα της εποχής. Όμως και τότε αυτή παρουσιάζεται περιορισμένη, με κάποιες εξαιρέσεις εντύπων τα οποία δέχτηκαν να φιλοξενήσουν στις σελίδες τους κείμενα γυναικών συγγραφέων. Ένα από τα έντυπα αυτά ήταν και το *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν* του Κωνσταντίνου Φ. Σκόκου, ένα μακροβιότατο έντυπο με διάρκεια κυκλοφορίας 33 ολόκληρα χρόνια.

Όπως σημειώνει η Παπαδάκη «με τον όρο “ημερολόγια” εννοούμε ετήσιες φιλολογικές και καλλιτεχνικές επετηρίδες»², οι οποίες γνώρισαν ιδιαίτερη άνθιση από τα τέλη του 19^{ου} αι. και έως τις αρχές του 20^{ου} και το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στην πνευματική ζωή της χώρας και την ιστορία της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας, αφού στις σελίδες τους αποτυπωνόταν το σύνολο της πνευματικής και καλλιτεχνικής κινητικότητας της χρονιάς.

Το ημερολογιακό είδος, έως την έκδοση του Σκόκου, είχε ήδη διαγράψει μια σημαντική πορεία στο χώρο της έντυπης παραγωγής και, γενικά, αποτελεί ενδιαφέρον μνημείο γραπτού λόγου, καθώς ο χαρακτήρας και το περιεχόμενό του ήταν και είναι

-
1. Βλ. Έφη Αλλαμάνη, Ιφιγένεια Αναστασιάδο, Αθανάσιος Βερέμης, Γρηγόριος Δάφνης, Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, Αλέξης Δημαράς, ... Βασίλειος Φίλιας, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός. Από 833-1881*, τ. ΙΓ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών Α. Ε. , Αθήνα 1977, σ. 8-11.
  2. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *Τα Θανααστά Ημερολόγια και οι Εκδότες τους*, εκδ. Συλλογές, Αθήνα 1998, σ. 9.

πολυσύνθετος, ενώ πολλά από αυτά συνέβαλαν στην διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και λογοτεχνίας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους.³

Το πεδίο μελέτης των ημερολογίων στον ελληνικό χώρο, όμως, παραμένει, όπως παρατηρεί η Κωστίου⁴, σε γενικά πλαίσια ανεξερεύνητο, με εξαίρεση λιγοστές μελέτες που αποκαλύπτουν έναν διαρκώς αυξανόμενο αριθμό.

Σκοπός, λοιπόν, της παρούσας έρευνας είναι να παρουσιάσει με τη μέγιστη δυνατή λεπτομέρεια την εξέλιξη του ημερολογιακού είδους, να αναδείξει ένα άγνωστο ημερολόγιο, το *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Κ. Φ. Σκόκου και, τέλος, να γίνει μία κατά το δυνατόν πληρέστερη σταχυολόγηση και αποδελτίωση όλων των γυναικών συγγραφέων, καθώς και των έργων τους, τα οποία εμφανίζονται να έχουν δημοσιευτεί σε όλα τα έτη δημοσίευσης των τόμων του *Ημερολογίου* συνοδευόμενα από τον αντίστοιχο ειδολογικό χαρακτηρισμό, όπως αυτός εμφανίζεται στα περιεχόμενα του εκάστοτε τεύχους. Για το σχηματισμό μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας γύρω από το θέμα δεν θα μπορούσε να απουσιάζει και η παρουσίαση της φιλολογικής θεωρίας γύρω από το κάθε λογοτεχνικό είδος που εμφανίζεται στο ημερολόγιο. Αποβλέπουμε με αυτό τον τρόπο να αναδείξουμε τη γυναικεία συγγραφική δραστηριότητα και συμμετοχή στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Σκόκου αλλά και την εποχή κυκλοφορίας του, δηλαδή στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αι.

Τα κεφάλαια στα οποία διαιρείται η εργασία είναι τρία (3). Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο επιχειρείται μία ιστορική αναδρομή, στην οποία θα παρουσιάζεται συνολικά η εξέλιξη που παρουσίασε το είδος, αρχής γενομένης από την αρχαία Ελλάδα και φτάνοντας έως την παρακμή του κατά τα χρόνια του Ά Παγκοσμίου Πολέμου, εντάσσοντας στο πλαίσιο αυτό και το *Ημερολόγιο* του Σκόκου. Στην προσπάθεια αυτή αναφορά θα γίνει στο περιεχόμενο των ημερολογίων και τη διάταξη που αυτό λάμβανε, αλλά και στην εξωτερική και «εσωτερική» τους εμφάνιση, δηλαδή στην εικονογράφηση που αυτά έφεραν. Αναφορά θα γίνει, επίσης, στο αναγνωστικό κοινό του είδους, στην ειδολογική κατάταξη τους ανάλογα με το είδος, τον εκδότη, τον τόπο, τον φορέα έκδοσής τους, το περιεχόμενό τους⁵, αλλά και στη χρησιμότητα που έφεραν

-
3. Βλ. Βάνια Παπανικολάου, «Από το χαρτί στην Οθόνη: θεατρικά έργα σε ψηφιακή μορφή», στο *Σκηνή*, τχ. 6 (2015), σ. 101, doi:<https://doi.org/10.26262/skene.v0i6.4493>.
  4. Βλ. Κατερίνα Κωστίου, «Η καταγραφή του χρόνου ως άλλοθι: ημερολόγιο και λογοτεχνία. » *Εκδοτικά προβλήματα και απορίες. Πρακτικά συνεδρίου στη μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη. Αθήνα, 16-17 Ιουνίου 2000*, εκδ. Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2002, σ. 151.
  5. Βλ. Ασπασία Παπαδοπούλου, «Ελληνικά ημερολόγια 19ου και 20ου αιώνα: Μια αγνοημένη ιστορική πηγή», στο *Τα νέα του ΕΛΙΑ*, τχ. 55 (Ιούλιος- Δεκέμβριος 1999), σ. 47, Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 10 και Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σ. 153.

τα ημερολόγια κατά τα χρόνια έκδοσής τους, συμβάλλοντας στην αναμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας μέσα από την προώθηση και καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων, αλλά και στη χρησιμότητα που έχουν για τους σημερινούς μελετητές ως μέσα αποτύπωσης της κινητικότητας της εποχής.⁶

Λόγος γίνεται, επίσης, και για τη γυναικεία συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα κατά τέλη του 19ου αιώνα και ως τον μεσοπόλεμο οπότε και εντείνεται ο διάλογος για το γυναικείο ζήτημα. Βέβαια, το κομμάτι αυτό δεν θα αναλυθεί διεξοδικά, καθώς πρόκειται για θεματική η οποία εκτείνεται πέραν του πλαισίου της έρευνας μας.

Τέλος, στο κεφάλαιο αυτό αναφορά γίνεται και στα πιο σημαντικά, από άποψη περιεχομένου, δημοτικότητας αλλά και διάρκειας έκδοσης, ημερολόγια του ελλαδικού χώρου, συμπεριλαμβανομένων και κάποιων βιογραφικών στοιχείων των εκδοτών τους.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της έρευνας θα γίνει σύντομη αναφορά στα διάφορα λογοτεχνικά γένη και είδη του πεζού και του έμμετρου λόγου, εστιάζοντας σε εκείνα που συναντώνται στο *Εθνικόν Ημερολόγιον*.

Στο επόμενο κεφάλαιο παρατίθεται ο πίνακας με τα ευρήματα της έρευνάς μας. Σε αυτόν αναφέρονται οι γυναίκες συγγραφείς και τα είδη των κειμένων που αυτές παρήγαγαν, παρουσιάζονται διάφορα δεδομένα που προέκυψαν και καταλήγει στην εξαγωγή συμπερασμάτων κάνοντας μια συζήτηση γύρω από το θέμα.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να πω πως η ευθύνη για οποιοδήποτε λάθος ή αβλεψία μπορεί να υπάρχει στην έρευνα ανήκει προσωπικά σε εμένα.

---

6. Βλ. Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σσ. 46, 48-49.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΑ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΒΑΣΙΚΟΤΕΡΟΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΙ ΤΟΥΣ

1.1 Εισαγωγή

Τα ημερολόγια, έως την έκδοση του Σκόκου, είχαν ήδη διαγράψει μια σημαντική πορεία στο χώρο της έντυπης παραγωγής. Πρόκειται για μνημεία του γραπτού λόγου με πολυσύνθετο χαρακτήρα και περιεχόμενο. Ιδιαίτερα εκείνα του 19^{ου} αι., όσον αφορά σε αυτά που εκδίδονταν στην Ελλάδα, συνέβαλαν στην διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και λογοτεχνίας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, μεταφέροντας θέματα που σχετίζονταν με ευρωπαϊκά ρεύματα, λογοτεχνικά και μη.⁷

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, τα ημερολόγια ήταν επετηρίδες φιλολογικού και καλλιτεχνικού περιεχομένου και ετήσιας κυκλοφορίας⁸ οι οποίες άκμασαν από τα τέλη του 19^{ου} αι. και έως τις αρχές του 20^{ου}, οπότε και ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, και έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στην πνευματική ζωή της χώρας και την ιστορία της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας, αφού στις σελίδες τους αποτυπωνόταν το σύνολο της πνευματικής και καλλιτεχνικής κινητικότητας της χρονιάς.

Στην Ελλάδα, τα περισσότερα ήταν βραχύβιας έκδοσης, φτάνοντας πολλές φορές μόλις τα 2 έτη κυκλοφορίας. Άλλα είχαν διάρκεια από 5 έως 8 έτη, ενώ υπήρξαν και εκείνα, όπως η *Ποικίλη Στοά* και το *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Σκόκου, που ήταν μακροβιότερα.⁹

Το πεδίο μελέτης των ημερολογίων στον ελληνικό χώρο, παραμένει, σε γενικές γραμμές ανεξερευνήτο, με διάφορες έρευνες να παρουσιάζουν έναν ολοένα αυξανόμενο αριθμό δειγμάτων.¹⁰ Αποκορύφωμα αποτελούν οι εκδόσεις που κυκλοφόρησαν από το 1864 και ως το τέλος του αιώνα ή μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως σημειώνει η Παπαδάκη, οπότε και σταδιακά η παραγωγή τους μειώθηκε

---

7. Βλ. Βάνια Παπανικολάου, *ό.π.*, σ. 101.

8. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 9.

9. Βλ. Αναστασία Οικονόμου, *Ποικίλη Στοά. Ετήσιον Ημερολόγιον (1881-1899 και 1912-1914). Παρουσίαση και αναλυτικά ευρετήρια* (Μεταπτυχιακή εργασία), Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα 2014, σ. 19 και Δήμητρα Αντ. Γιαννικοπούλου, *Το Αττικόν Ημερολόγιον του Ειρηναίου Ασωπίου. Η πολιτισμική του ταυτότητα* (Μεταπτυχιακή εργασία), Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα 2013, σ. 16.

10. Βλ. Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σ. 151.

λόγω διαφόρων παραγόντων. Τα παραπάνω καθιστούν, βέβαια, το χώρο των ημερολογίων ιδιαίτερα διευρυμένο.¹¹

Αρχίζοντας, αξίζει να επισημάνουμε την ειδολογική εξέλιξη και διαφοροποίηση που υπέστησαν στο πέρας των ετών, έως ότου να καταλήξουν να είναι τα, με ψυχαγωγικό, μορφωτικό και παιδευτικό χαρακτήρα, έντυπα που συνέβαλλαν στην πνευματική καλλιέργεια του αναγνωστικού κοινού.

---

11. Βλ. Μάνος Χαριτάτος, «Τα Ημερολόγια στα χρόνια 1800-1863 (Με προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία)», στο *Ο Ερασιστής*, τχ. 14 (1977), σ. 6, doi:<https://doi.org/10.12681/er.374> και Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 10.

1.2 Ιστορική αναδρομή εξέλιξης των ημερολογίων

Οι πρώτες μορφές ημερολογίων, ιδιαίτερα διαδεδομένες στους Έλληνες, τους Ρωμαίους, τους Αιγυπτίους, τους Πέρσες, τους Ινδούς και στους Κινέζους, τοποθετούνται ήδη πριν από την εφεύρεση της τυπογραφίας. Επρόκειτο για ανάγλυφους πίνακες με συγκεκριμένη διάταξη ύλης που περιλάμβαναν μηνολόγια, εορτολόγια αλλά και πληροφορίες πρακτικού χαρακτήρα αναφορικά με επαγγελματικές ενασχολήσεις. Οι πίνακες αυτοί ήταν γνωστοί στους Έλληνες ως ημερολόγια ή παραπήγματα και στους Ρωμαίους ως καλεντάρια.¹²

Στην Αρχαία Ελλάδα για παράδειγμα, κατασκευάζονταν ανάγλυφοι πίνακες που τοποθετούνταν κυρίως στους ναούς για χρήση από τους πολίτες και εμπεριείχαν τους μήνες καθώς και πληροφορίες για τις μεγάλες τους εορτές, τις γεωργικές εργασίες και τους ανέμους. Το πρώτο μάλιστα αττικό ημερολόγιο είναι ένα μαρμάρινο μνημείο το οποίο πλέον είναι τοποθετημένο στον ναό της Παναγίας της Γοργοεπηκόου. Πρόκειται για μία πλάκα ύψους 0,53μ. και μήκους 5,74μ., η οποία βρέθηκε κατά τους βυζαντινούς χρόνους και αποτελεί μία ζωοφόρο που παριστάνει διαδοχικές εικόνες του ζωδιακού κύκλου, αλλά και άλλες αστρονομικές και καιρικές προσωποποιήσεις.¹³

Πριν την εφεύρεση της τυπογραφίας, τα ημερολόγια καταγράφονταν σε διάφορα εκκλησιαστικά βιβλία, όπως αναφέρει η Παπαδάκη.¹⁴ Μετά, αυτές οι πρόδρομες μορφές των ημερολογίων αρχίζουν να αλλάζουν, εγκαινιάζοντας μια νέα φάση στην ιστορία του είδους. Έτσι, κάνουν την εμφάνισή τους φυλλάδια λίγων σελίδων τα οποία ονομάζονταν μηνολόγια, σεληνοδρόμια, καζαμίες, αλμανάκ (almanac, almanach, almanacco) ή καλεντάρια (calendar) και εξέδιδαν μοναχοί, αστρονόμοι και ιατροί και κυκλοφόρησαν τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική.¹⁵ Τα φυλλάδια αυτά είχαν προγνωστικό και αστρολογικό χαρακτήρα.

---

12. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 11. και Δήμητρα Αντ. Γιαννικοπούλου, *ό.π.*, σ. 8.

13. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 11.

14. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 11.

15. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 12 και Μαρία Αντωνίου-Τίλιου, λήμμα «Ημερολόγια», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι, εκδ. Πατάκης*, Αθήνα 2007, σ. 802.

Ως προς την ονομασία «αλμανάκ», αξίζει να σημειωθεί ότι κατά πάσα πιθανότητα είναι αραβικής προέλευσης (Al-Manna= Μέτρο, χρόνος) και σημαίνει αρίθμηση¹⁶. Παρ' όλα αυτά, στην Ελλάδα επικράτησε ο όρος «καζαμίας».¹⁷

Φτάνοντας στα μέσα του 16^{ου} αι. και ως τις αρχές του 19^{ου} και, συγκεκριμένα, μεταξύ 1533 και 1800, διαπιστώνουμε ότι καταγράφονται ημερολόγια που φέρουν τόσο τον τίτλο Καλενδάρια, όσο και Μηνολόγια και τυπώνονται σε διάφορα τυπογραφικά κέντρα της Ευρώπης, όπως είναι η Ρώμη, η Λειψία, η Βαρσοβία και η Βιέννη.¹⁸ Την ίδια περίοδο, πρόδρομες μορφές ημερολογίων τοποθετούνται και σε τυπογραφικά κέντρα του ελληνισμού, όπως είναι η Βενετία, η Βιέννη, η Βούδα, η Πέστη,¹⁹ οι οποίες θα γίνουν γνωστές ως «ημερολόγια», «μηνολόγια», «σεληνοδρόμια», «Καζαμίες», «καλενδάρια» κ.ά.²⁰, όροι που σταδιακά θα αντικατασταθούν εξολοκλήρου από εκείνον του «ημερολογίου».²¹

Στο σημείο αυτό χρήσιμο είναι να κάνουμε μια μικρή διακοπή για να παραθέσουμε μια πληροφορία που εμφανίζεται στις σελίδες του Ερανιστή σχετικά με τα καλενδάρια, τα οποία και ήταν ακριβείς κατάλογοι που περιείχαν οργανωμένες και διαιρεμένες, εβδομαδιαία και μηνιαία, όλες τις ημέρες του χρόνου με τους Αγίους που αντιστοιχούσαν σε κάθε μία. Περιλάμβαναν, επίσης, τους κύκλους του ήλιου και της σελήνης, τις φάσεις της σελήνης, τις ισημερίες, τα ηλιοστάσια, τις εκλείψεις, τις

---

16. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 12 και «Πρόλογος. Πνεύμα και ύλη», στο *Ποικίλη στοά* (1883), τχ. 3, σ. 19.

17. Το όνομά τους αποδίδεται στο φανταστικό πρόσωπο του Casamia, το οποίο και είχε προγνωστικές ικανότητες. Στο εξώφυλλό τους απεικονίζεται ο φανταστικός μάγος Giovanni Pietro Casamia, ένα πρόσωπο το οποίο αποκτά ρεαλιστικά χαρακτηριστικά για να αυξηθούν οι πωλήσεις. Μετατρέπεται, λοιπόν, σε ενετό προφήτη και αστρονόμο του μεσαίωνα, που πάντα παρουσιάζεται να φορά ένα πανύψηλο κωνικό καπέλο και διαρκώς να κοιτά τα άστρα από το τηλεσκόπιό του, διαβάζοντας το μέλλον. Από τον 19ο αιώνα ο καζαμίας φαίνεται να εισβάλλει και στην Ελλάδα. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Π. Π. Lee, «Μ' ένα περιστερί στον Κορυδαλλό», στο *Κόντρα* (ηλ. εφημερίδα), (26. 01, 2013), <https://eksegersi.gr/stiles/m-ena-peristeri-ston-korydallos/%CE%BC-%CE%B5%CE%BD%CE%B1-%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%B9-%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%BA%CE%BF%CF%81%CF%85%CE%B4%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%BF-178/>, [15. 12. 2020].

18. Βλ. Δήμητρα Αντ. Γιαννικοπούλου, *ό.π.*, σσ. 10-11.

19. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 14-18. και Δήμητρα Αντ. Γιαννικοπούλου, *ό.π.*, σσ. 10-11.

20. Βλ. Δήμητρα Αντ. Γιαννικοπούλου, *ό.π.*, σ. 12 και Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σ. 151.

21. Βλ. Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σ. 151.

ινδικτιώνες²² κ.ά. Σε αυτά να σημειωθεί ότι δεν περιλαμβάνονταν ό,τι είχε σχέση με την πρόβλεψη του μέλλοντος και, επομένως, αντέβαινε στη φύση και τη θρησκεία²³.

Το όνομα Καλενδάριον είναι τοις πάσιν ήδη γνωστόν, αλλά δεν είναι ίσως περιττόν να ειπώμεν, πόθεν παρήχθη. Καλάνδαι ἐλέγετο παρά τοις παλαιοῖς Ῥωμαίοις ἢ πρώτη ἡμέρα ἑκάστου μηνός. Παράγεται δε το ὄνομα ἀπό του καλῷ ρήματος, ἐπειδή ὁ Ἱερεὺς προεκήρυττε τῷ λαῷ τὴν νομηνιαν, και τον ἐκράζεν εἰς το Καπιτώλιον, δια να ἑορτάσῃ τὴν ἀρχιμηνιαν. Προς τούτοις ἦτον συνήθεια παρ' αὐτοῖς ταῖς πρώταις ἡμέραις του μηνός να λογαριάζωσι τους τόκους, και δια περισσοτέραν ευκολίαν εὖρον καλόν να κάμωσιν ἓνα κατάλογον τῶν πιπτόντων τόκων, τον ὅποιον ὠνόμασαν Καλενδάριον, και εκ τούτου ἔλαβε τὴν ὀνομασίαν και το ἡμέτερον Ἡμερολόγιον ἕως της σήμερον.²⁴

Επανερχόμενοι στο θέμα μας, πρέπει να σημειώσουμε ότι το πρώτο καταγεγραμμένο ετήσιο ημερολόγιο φαίνεται να κυκλοφόρησε στη Γαλλία κατά τον 16^ο αιώνα και είναι το *Almanach pour l'année 1533* του Ραμπελαί, το οποίο και αρχίζει να διαφοροποιείται από τα προγενέστερά του, διατηρώντας ως κοινό γνώρισμα την καταγραφή των ημερών²⁵. Αυτό ακολουθούν τα Αλμανάκ του Νοστράδαμου, τα οποία είχαν προφητικό και προγνωστικό χαρακτήρα και εκδόθηκαν μεταξύ 1519-1559.²⁶

Τα αλμανάκ, λοιπόν, από τον 15^ο έως τον 18^ο αι. απέκτησαν μεγάλη απήχηση και επεκτάθηκαν σε Αγγλία, Ρωσία και Γερμανία²⁷. Έτσι, με το πέρασ των ετών και ανάλογα με τη χώρα που εκδίδονταν φαίνεται ότι μεταβλήθηκε και ο χαρακτήρας τους. Ως παράδειγμα μπορούμε να δώσουμε τα ημερολόγια της Γερμανίας, τα οποία εκεί αξιοποιήθηκαν ως σχολικά εγχειρίδια και διακρίθηκαν για τον παιδευτικό τους ρόλο, περιλαμβάνοντας ύλη διδακτικού και επιστημονικού περιεχομένου. Μάλιστα, εκεί ήταν που τα αλμανάκ για πρώτη φορά διακοσμήθηκαν με χαλκογραφίες και ξυλογραφίες και εμπλουτίστηκαν με μουσικές παρτιτούρες, διηγήματα και

---

22. Η Ινδικτιών ήταν η αστρονομική χρονική περίοδος των 15 ετών η οποία καθιερώθηκε κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, εξαιτίας κάποιου φόρου, ο οποίος διατάχθηκε να υπολογίζεται κάθε δεκαπέντε χρόνια. Η ετυμολογία της λέξης είναι λατινική και προέρχεται από το «*indictio*» που σημαίνει διαταγή. Για περισσότερα βλ. λήμμα «Ινδικτιών», *Wikipedia* <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%99%CE%BD%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CF%84%CE%B9%CF%8E%CE%BD> [7. 12. 2020].

23. Βλ. Προλογικά σημειώματα, όπως αυτά παρατίθενται από Μάνος Χαριτάτος, *ό.π.* σσ. 102-115. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε τις σελίδες: 108-109, 110-112, 114.

24. Βλ. Μάνος Χαριτάτος, *ό.π.*, σ. 102.

25. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 12 και Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σ. 155.

26. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 12.

27. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 12-13.

περιηγητικές εντυπώσεις.²⁸ Στη Γαλλία, από την άλλη, λειτούργησαν και ως προπαγανδιστικά έντυπα.²⁹

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ρόλος των Αλμανάκ κατέληξε να είναι τόσο σπουδαίος ώστε ξεκίνησαν να κυκλοφορούν κρατικές εκδόσεις και αργότερα εκδόσεις υπό την εποπτεία των διαφόρων κομμάτων διαδραματίζοντας εν τέλει σπουδαίο ρόλο στα πολιτικά δρώμενα των κρατών της Ευρώπης της εποχής.³⁰

Από τα μέσα του 18^{ου} αι. αρχίζουν να τυπώνονται σε ξεχωριστούς και αυτόνομους τόμους Μηνολόγια, Ημερολόγια και Καλεντάρια τα οποία δημιουργήθηκαν για να καλύπτουν τις ανάγκες που εμφανίστηκαν μετά την ανάπτυξη του εμπορίου και, επομένως, την εμφάνιση νέων δομών στην αστική και μικροαστική οικογένεια. Έτσι, στα παραδοσιακά αυτά έντυπα αρχίζουν να προστίθενται

ημερολόγια των εμποροπανηγύρεων, πίνακες αποστάσεων και συγκριτικοί πίνακες μέτρων και σταθμών... πρακτικές συμβουλές, συνταγές μαγειρικής και καλλυντικών, παιχνίδια για συναναστροφές, αινίγματα, πολιτικές ειδήσεις, στατιστικές πληροφορίες, οδηγίες «οικιακής οικονομίας» κλπ.

αλλά και αστρολογικές προγνώσεις.³¹

Ιδιαίτερα γνωστά φαίνεται να έγιναν από τα τέλη του 19^{ου} αι. και μέχρι το Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε και μετατρέπονται σταδιακά σε αναγνώσματα με λογοτεχνικό, φιλολογικό και εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα.³²

Αναφορικά με τα ελληνικά ημερολόγια παρατηρούμε ότι τα πρώτα εκδόθηκαν στην Βιέννη κατά το 1791-1797³³. Όσον αφορά στα ημερολόγια που εκδόθηκαν από τον 19^ο αι. και έπειτα, μια περίοδο έντονων ιδεολογικών, πνευματικών, πολιτισμικών, κοινωνικοπολιτικών και γενικά ιστορικών ζυμώσεων και μεταβολών, έναν αιώνα κατά τον οποίο η διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και ο εθνικός αυτοπροσδιορισμός βρίσκονταν στο επίκεντρο³⁴, ο Χαριτάτος τα διακρίνει σε τρεις χρονικές περιόδους: σε εκείνα μεταξύ 1800-1821, σε εκείνα από το 1822-1835 και, τέλος, σε εκείνα που εκδόθηκαν από το 1835 και έπειτα.³⁵

---

28. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 13.

29. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 12-13 και Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σ. 155.

30. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 12-13.

31. Βλ. Φίλιππος Η. Ηλιού, *Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία. Α. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Ε. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)*, εκδ. Νεοελληνικές Έρευνες Διογένης, Αθήνα 1973, σσ. 209-210.

32. Βλ. Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σσ. 45-46.

33. Βλ. Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 46 και Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 14.

34. Βλ. Βάνια Παπανικολάου, *ό.π.*, σ. 101.

35. Βλ. Μάνος Χαριτάτος, *ό.π.*, σ. 93-94.

Έτσι, στα προεπαναστατικά χρόνια εκδίδονται στη Βενετία Μηνολόγια τόσο από το τυπογραφείο των Γλυκήδων, ένα από τα μακροβιότερα τυπογραφεία, όσο και από του Θεοδοσίου³⁶. Εκδόσεις ημερολογίων παρατηρούνται την ίδια εποχή και στην Κωνσταντινούπολη, τη Βιέννη, τη Βούδα, αλλά και στην Κέρκυρα, όπου τυπώθηκαν γαλλόγλωσσα αλμανάκ³⁷, δεδομένων των ιστορικών συνθηκών που επικρατούσαν στο νησί την συγκεκριμένη εποχή με τους Γάλλους να κατέχουν τα κυριαρχικά δικαιώματα.³⁸

Τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, δηλαδή από το 1822 έως το 1835, ημερολόγια ή μηνολόγια συνέχισαν να τυπώνονται κυρίως σε τυπογραφικά κέντρα της Διασποράς, όπως στη Βενετία, το Βουκουρέστι, τη Σμύρνη, το Παρίσι και την Κωνσταντινούπολη, ενώ στην Κέρκυρα τυπώθηκαν ιταλόγλωσσα αλμανάκ καθώς και το μοναδικό ελληνόγλωσσο Μηνολόγιο που καταγράφεται στο νησί.³⁹

Και αυτά πρότυπο, ως προς τη διάταξη και το περιεχόμενό τους, είχαν τις πρώιμες μορφές του είδους, δηλαδή τα καλεντάρια και τα αλμανάκ, και έτσι εξακολουθούσαν να έχουν προγνωστικό χαρακτήρα. Στις μόνιμες στήλες τους εντάχθηκαν τα μηνολόγια, τα εορτολόγια, τα σεληνοδρόμια, αλλά και αστρολογικές παρατηρήσεις, προβλέψεις και καιρικές προγνώσεις για ολόκληρο το έτος, αλλά και πληροφορίες για την Ορθόδοξη Εκκλησία.⁴⁰

Κατά τη χρονική αυτή περίοδο τοποθετείται και η έκδοση του πρώτου τυπωμένου στην Ελλάδα Ημερολογίου, το οποίο καταγράφεται στην Αίγινα το 1828 και φέρει τον τίτλο *Μηνολόγιον Πρόχειρον του Έτους Χιλιοστού Οκτακοσιοστού Εικοστού Ογδού*⁴¹, ενώ λίγα χρόνια αργότερα, το 1835, τυπώνεται και το πρώτο Ημερολόγιο της νέας πρωτεύουσας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, της Αθήνας, με τον τίτλο *Ημερολόγιον ήτοι Καλενδάριον του Διονυσίου Μπίστη*.⁴²

---

36. Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*, εκδ. Μπούρας, Αθήνα 1987, σσ. 16, 246-272, Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Το Βενετικόν Τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου 1755-1824*, χ. ε., Αθήνα 1969, σ. 14, 131-143 και Μάνος Χαριτάτος, *ό.π.*, σ. 94.

37. Βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια. 1801-1818*, τ. Α, εκδ. Ε. Λ. Ι. Α., Αθήνα 1997, *ό.π.* σσ. 212-218 και Μάνος Χαριτάτος, *ό.π.*, σ. 94.

38. Βλ. GasTheo, «Ιστορία της Κέρκυρας», στο *At Corfu travel guide*, 2015, <https://atcorfu.com/el/corfu-history/>, [14. 12. 2020].

39. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 14, 16, 18, Μάνος Χαριτάτος, *ό.π.*, σ. 95 και Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια. 1819-1832*, (Πόπη Πολέμη επίμ.), τ. Β, εκδ. Ε. Λ. Ι. Α. Μ. Ι. Ε. Τ., Αθήνα 2011, σσ. 268, 312, 461.

40. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 14. και Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σ. 151-152.

41. Βλ. Δήμητρα Αντ. Γιαννικοπούλου, *ό.π.*, σ. 12 και Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σ. 151.

42. Βλ. Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σ. 152.

Εκτός από τα παραπάνω ελληνικά ημερολόγια, μεταξύ 1838 και 1863 ημερολόγια τυπώνονταν σε Βουκουρέστι, Σμύρνη, Ναύπλιο, Κωνσταντινούπολη, Κεφαλονιά, Ζάκυνθο και Παρίσι.⁴³

Η ύλη των ημερολογίων αυτών είναι ξεκάθαρο ότι αρχίζει πλέον να μην περιορίζεται στις επαναλαμβανόμενες έως τότε στήλες, αλλά να επεκτείνεται και να αγγίζει περιοχές γενικών, εγκυκλοπαιδικών και ιστορικών γνώσεων συμπεριλαμβάνοντας στοιχεία που αφορούν στον κρατικό μηχανισμό και τη λειτουργία του, για να φτάσει μετά το 1860 σε μία νέα πιο σύνθετη φάση εξέλιξης, που απομακρύνεται από τον πρότερο προφητικό χαρακτήρα τους. Ζητούμενο, πλέον, γίνεται ο συνδυασμός τερπνότητας και ωφελιμότητας και η πνευματική αναμόρφωση που επέρχεται με την ανάδειξη της ηθικής, νοούμενης ως ένωση πατρίδας και θρησκείας.⁴⁴

Είναι, λοιπόν, φανερή η εξέλιξη που δέχτηκαν οι πρόδρομες μορφές των λαϊκών αυτών εντύπων με τις γνωστές μας πλέον ονομασίες (μηνολόγια, καλενδάρια, καζαμίες κ.ά.), οι οποίες σταδιακά αντικαταστάθηκαν από εκείνον του «ημερολογίου», όταν, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ο ελληνικός τύπος ξεκίνησε να παίρνει νέα πορεία και, ως εκ τούτου, το είδος των ημερολογίων ξεκίνησε να διευρύνεται και να εξελίσσεται. Η πρόοδος αυτή αφορά τόσο στην ποιότητα, όσο και στην ποσότητα των ημερολογίων που κυκλοφορούν από τα μέσα του 19^{ου} αι.⁴⁵

Πιο συγκεκριμένα, η προλεγόμενη πρόοδος παρατηρείται πιο έντονη από τα μέσα και κυρίως από τα τέλη του 19^{ου} αι. (1864-1900) με την αλματώδη ποσοτική αύξηση⁴⁶ και ποιοτική βελτίωση των εκδόσεων, με πολλά ημερολόγια να εκδίδονται σε πόλεις της περιφέρειας του ελληνισμού. Η αύξηση αυτή οφείλεται στο ότι επρόκειτο για εκδόσεις λαϊκές, που απευθύνονταν σε όλες τις κοινωνικές τάξεις και, επομένως, σε μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, και περιλαμβάνουν ονόματα όπως του Λασκαράτου, του Άννινου, του Βιζυηνού, του Ραγκαβή, δηλαδή ονόματα του κύκλου των διανοούμενων, κύκλο στον οποίο ανήκουν και οι εκδότες των ημερολογίων.⁴⁷

---

43. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 22.

44. Βλ. Δήμητρα Αντ. Γιαννικοπούλου, *ό.π.*, σσ. 13-14 και Κατερίνα Κωστή, *ό.π.*, σσ. 151-155.

45. Βλ. Κατερίνα Κωστή, *ό.π.*, σσ. 153, 155.

46. Στις σελίδες του Ερανιστή ο Χαριτάτος παραθέτει συγκεντρωτικά στοιχεία σχετικά με τον αριθμό των ετήσιων εκδόσεων ορισμένων Ημερολογίων. Κάποια από αυτά αγγίζουν τα 9. 000 και 10. 000 αντίτυπα, ενώ μπορεί να έχουν και δύο ή τρεις επανεκδόσεις. Ο Ανέστης Κωνσταντινίδης αναφέρει το 1892 ότι οι Καζαμίες του αγγίζουν τα 100. 000 αντίτυπα. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Μάνος Χαριτάτος, *ό.π.*, σσ. 101-102.

47. Βλ. Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 46, Βάνια Παπανικολάου, *ό.π.*, σσ. 102-103, Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 22 και Κατερίνα Κωστή, *ό.π.*, σ. 153.

Η εξέλιξη αυτή οφείλεται στις νέες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που δημιουργούνται με την άνοδο της αστικής τάξης και, γενικά, με την κινητικότητα, πνευματική και μη, των ανθρώπων της εποχής. Συνθήκη η οποία θα διαρκέσει έως το 1914, οπότε και θα ξεκινήσει να ατονεί με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.⁴⁸ Παράδειγμα αυτής της εξέλιξης είναι η συστηματική δημοσίευση θεατρικών έργων, από το 1830 και έπειτα, σε περιοχές με αναπτυγμένη εμπορική δραστηριότητα (Σμύρνη, Ζάκυνθος, Σύρος), και άρα με μεγαλύτερη ευχέρεια στη διακίνηση των ιδεών.⁴⁹

Η παρακμή του ημερολογιακού τύπου αρχίζει με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οπότε και αρχίζει να εκλείπει το χαρτί. Αυτό οδήγησε πολλούς εκδότες στο να μειώσουν τον αριθμό των σελίδων των ημερολογίων, που έως τότε μπορεί να εκτείνονταν από τις 300 έως και τις 700 σελίδες ανά τόμο, ή και να διακόψουν εντελώς την έκδοσή τους. Εκτός, όμως, από την έλλειψη χαρτιού, αυτό που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη παρακμή του είδους είναι η απώλεια των ελληνικών παροικιών στη Ρωσία, τη Ρουμανία, την ανατολική Ρωμυλία, τη Μ. Ασία και αλλού. Η απώλεια αυτή οδήγησε και στην αυτονόητη απώλεια των Ελλήνων συνδρομητών που στήριζαν αυτά τα έντυπα.⁵⁰

---

48. Βλ. Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σ. 153.

49. Βλ. Βάνια Παπανικολάου, *ό.π.*, σ. 102.

50. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 9-10, 69, 82, 98.

1.3 Ζητήματα περιεχομένου των ημερολογίων

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, το περιεχόμενο των ημερολογίων διαφοροποιήθηκε και άλλαξε στο πέρασ των ετών, όπως άλλωστε και τα ίδια τα ημερολόγια, προσαρμοζόμενα στις απαιτήσεις των καιρών και τις ανάγκες των αναγνωστών. Η ειδολογική εξέλιξη και διαφοροποίηση που υπέστησαν, έως ότου να καταλήξουν να είναι τα έχοντα ψυχαγωγικό, μορφωτικό, παιδευτικό και ενημερωτικό-πληροφοριακό χαρακτήρα έντυπα του 20^ο αι. που γνωρίζουμε, είναι ξεκάθαρη και αναμφισβήτητη. Ο κατεξοχήν προγνωστικός και προφητικός τους χαρακτήρας εγκαταλείπεται για να τον διαδεχθεί η επόμενη, πιο σύνθετη από άποψη περιεχομένου, γενιά ημερολογίων.

Έτσι, έχοντας ξεκινήσει με ξεκάθαρα ημερολογιακό περιεχόμενο, στην πάροδο των ετών κατέληξαν να είναι έντυπα που συνέβαλαν στην πνευματική καλλιέργεια του αναγνωστικού κοινού, μετά από σταδιακές προσθήκες στο περιεχόμενο και τις στήλες τους. Σε αυτές, όπως ήδη έχει αναφερθεί, σταθερές παρέμεναν οι στήλες με ημερολογιακή και προγνωστική ύλη. Προστέθηκαν, όμως, σταδιακά στήλες λογοτεχνίας, στήλες με άρθρα πάσης φύσεως, με πληροφορίες χρηστικής αξίας που δεν συναντούσε κανείς σε άλλα έντυπα της εποχής και, γενικά, με κείμενα ποικίλης ύλης.⁵¹

Ιδιαίτερη συμβολή σε αυτή τη σταδιακή μεταβολή του χαρακτήρα και του περιεχομένου των ημερολογίων έπαιξαν κάποια συγκεκριμένα περιοδικά, όπως το «Χρυσάλλις» (1857-1863), «Ο Καλλικάντζαρος», το «Αττικόν Ημερολόγιο» (1867-1896) κ.ά. Στην πρώτη περίπτωση, το περιεχόμενο προσανατολίζεται στην κοινή πορεία θρησκείας και πατρίδας, ανοίγοντας το δρόμο για μια νέα εποχή ως προς τη θεματολογία. Στον «Καλλικάντζαρο», ένα μικρής απήχησης ημερολόγιο της εποχής, εντοπίζονται κάποια από τα ελάχιστα κείμενα θεωρητικού λόγου αναφορικά με τη «παραμελημένη» σάτιρα. Μάλιστα, για την συγκεκριμένη περίπτωση αξίζει να σημειωθεί ότι και ο ίδιος ο εκδότης του απέφευγε την αναφορά στη συγκεκριμένη δράση του, αλλά αντίθετα κατέφευγε σε πιο βαρύγδουπα περιοδικά τα οποία και συμπορεύονταν με το πνεύμα και την πνευματική κίνηση και στάση της εποχής. Το «Αττικόν Ημερολόγιο», με τη σειρά του, περιβεβλημένο από το πνεύμα της αναγέννησης του Γένους, συμβάλλει καταλυτικά στην πρόοδο των γραμμάτων και του πολιτισμού.⁵²

---

51. Βλ. Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 46-47, Δήμητρα Αντ. Γιαννικοπούλου, *ό.π.*, σ. 9, 13 και «Πρόλογος. Πνεύμα και ύλη», *ό.π.*, σσ. 19-20.

52. Βλ. Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σσ. 152-154.

Η επιδίωξη διασύνδεσης με την λογοτεχνική Ευρώπη, η διαμόρφωση εθνικής συνείδησης και ταυτότητας είναι προφανής. Το ξεφύλλισμα των εντύπων της εποχής αποτελεί μαρτυρία και εξιστορεί την πορεία και εξέλιξη του γλωσσικού ζητήματος. Οι ταραχές και οι κλυδωνισμοί, ειδικά του 19^{ου} αι., είτε αφορά στο πολιτικό γίνεσθαι είτε στις οικονομικές και κοινωνικές διακυμάνσεις διαφαίνονται ξεκάθαρα μέσα στις σελίδες του Τύπου της εποχής γενικότερα, και των ημερολογίων, ειδικότερα.⁵³

Συνοψίζοντας, βλέπουμε, μελετώντας τα ημερολόγια, ότι αυτά αρχίζουν σταδιακά να αποτελούν αναγνώσματα με πλούσια θεματική, η οποία μπορεί να περιλαμβάνει από επιστημονικά κείμενα μέχρι συμβουλές για το νοικοκυριό. Πιο συγκεκριμένα, και δεδομένου ότι πρόκειται πάντα για ημερολόγια, στις πρώτες σελίδες τους υπάρχουν μηνολόγια, σεληνοδρομία, εορτολόγια και αστρολογικά σχόλια. Έτσι, δεν μπορούν να λείπουν οι προφητείες κάθε είδους (κοινωνικών ή πολιτικών γεγονότων, σεισμών, εμφάνισης κομητών, ζωδιακών προφητειών), αλλά και οι προγνώσεις για τον καιρό και τη γεωργία.⁵⁴ Αυτή η καταγραφή των ημερών του χρόνου αποτελεί και το μοναδικό σταθερό τους χαρακτηριστικό στο πέρασμα των ετών έκδοσης και εξέλιξής τους, ως την τελική τους διαμόρφωση.⁵⁵

Στις σελίδες τους, όμως, πλέον αρχίζουν να εμφανίζονται κείμενα ψυχαγωγικά ή ενημερωτικά, αλλά και κείμενα που στόχο έχουν την παροχή χρηστικών συμβουλών. Περιλαμβάνονται, δηλαδή, κοινωνικά, λαογραφικά, πολιτικά, οικονομικά, αστρονομικά, φιλολογικά, ιστορικά ή αρχαιολογικά άρθρα, ταξιδιωτικές εντυπώσεις, λογοτεχνικές κριτικές αλλά και παραγωγές όλων των ειδών (διηγήματα, χρονογραφήματα, ευθυμογραφήματα, ποιήματα, κωμειδύλλεια, μύθοι, επιγράμματα).⁵⁶ Μπορεί να περιλαμβάνονται, επίσης, νεκρολογίες, βιογραφίες, γενεαλογίες και κατάλογοι ηγεμόνων, πατριαρχών, πρέσβων, προξένων, μελών της Ιεράς Συνόδου, κρατικών υπαλλήλων, αλλά και να παρέχονται και καθαρά χρηστικές πληροφορίες π.χ. για νόμους και βασιλικά διατάγματα ή να περιλαμβάνονται πίνακες με αριθμητικά δεδομένα σχετικά με τον πληθυσμό, τη στρατιωτική δύναμη των χωρών της Ευρώπης και της Αμερικής ή με στοιχεία δημογραφικά, στατιστικά κ.ά., ακόμα και κατάλογοι δρομολογίων (ταχυδρομικών και άλλων). Δεν λείπουν, όμως, και οι περιγραφές ελληνικών αλλά και ξένων ηθών και εθίμων, καθώς και οι συμβουλές και

---

53. Βλ. Βάνια Παπανικολάου, *ό.π.*, σ. 101, 104, 109.

54. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 9, 12.

55. Βλ. Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σσ. 152, 155.

56. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 9-22. και Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 46.

τα σχόλια που έχουν να κάνουν με την υγεία, την αγωγή, το νοικοκυριό, τα ανέκδοτα, τα ρητά και τα γνωμικά, καθώς και σχόλια για το γυναικείο αναγνωστικό κοινό. Όλα αυτά μπορεί να συνοδεύονται και από κάποια γελοιογραφία.⁵⁷

Η στροφή αυτού του είδους εντύπου προς την ανάδειξη και καλλιέργεια της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσω της ανάδειξης της λογοτεχνίας και φιλολογίας αρχίζει να γίνεται όλο και πιο ξεκάθαρη. Σταδιακά, από τις απαρχές του αιώνα, νέα ρεύματα, νέες τάσεις και προτιμήσεις κάνουν την εμφάνισή τους στην προσπάθεια σύνδεσης των εγχώριων παραγωγών και ιδεών με εκείνες της Ευρώπης.⁵⁸ Αποτέλεσμα, το ημερολόγιο σταδιακά να απευθύνεται σε όλο και μεγαλύτερο αναγνωστικό κοινό και να «εξελισσεται σε βασικό βήμα για τους πνευματικούς ανθρώπους της εποχής, ένα όργανο μέσω του οποίου μπορούν να υπηρετούν την τέχνη».⁵⁹

---

57. Βλ. Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 46, Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 9-22. και Δήμητρα Αντ. Γιαννικοπούλου, *ό.π.*, σσ. 9, 13.

58. Βλ. Βάνια Παπανικολάου, *ό.π.*, σσ. 101, 104-106, 109.

59. Βλ. Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σ. 153.

1.4 Εξωτερική εμφάνιση και εικονογράφηση των ημερολογίων

Έμφαση αρχίζει να δίνεται και στην εξωτερική εμφάνιση των ημερολογίων. Το σχήμα τους γίνεται όλο και πιο κομψό, τα εξώφυλλα τους σε πολλές περιπτώσεις είναι πολυτελή -ως χρυσοποίκιλτα χαρακτηρίζονται από την Παπαδάκη⁶⁰- και το χαρτί τους ακριβό,⁶¹ και φτάνουν, μάλιστα, στο σημείο να χαρακτηρίζονται και να θεωρούνται καλλιτεχνικά λευκώματα, χάνοντας τον επικαιρικό και πρόσκαιρό τους χαρακτήρα, και να αποκτούν σε πολλές περιπτώσεις συλλεκτική αξία.⁶²

Για αυτή την αισθητική αναβάθμιση και βελτίωση της εμφάνισης των ημερολογίων, που ξεκινά από τους τυπωμένους χαρακτήρες και το μέγεθος ή την εμφάνισή τους, φτάνοντας μέχρι την ποιότητα του χαρτιού και την εικονογράφηση, γίνεται λόγος σε πολλά προλογικά σημειώματα ημερολογίων του πρώτου μισού του 19^{ου} αι. που έχουν συγκεντρωθεί από τον Χαριτάτο⁶³ στον Εραριστή.

Η εικονογράφησή τους, στην οποία και αρχίζει να δίνεται ιδιαίτερη σημασία, περιλαμβάνει χαλκογραφίες, ξυλογραφίες, λιθογραφίες. Πιο συγκεκριμένα, στις σελίδες πολλών ημερολογίων συγκεντρώνονται εικονογραφίες σπουδαίων προσωπικοτήτων, κτηρίων και μνημείων ή τοπίων, χαρακτηριστικά, σκίτσα και γελοιογραφίες από γνωστούς καλλιτέχνες τα οποία και συνοδεύουν τα κείμενα, φωτογραφίες από έργα τέχνης, εικόνες της επικαιρότητας.⁶⁴

Τέλος, οφείλουμε να σημειώσουμε και τις διαφημίσεις που περιλαμβάνονται και καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος του περιεχομένου των ημερολογίων. Αυτές παρατίθενται σε ξεχωριστές σελίδες, τόσο στην αρχή όσο και στο τέλος των εντύπων αυτών.⁶⁵

---

60. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 9.

61. Βλ. Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 45, και Μάνος Χαριτάτος, *ό.π.*, σσ. 102-115, όπως φαίνεται από τα προλογικά σημειώματα. Ενδεικτικά παραθέτουμε κάποιες σελίδες: 106-107, 110-112, 114-115.

62. Βλ. Δήμητρα Αντ. Γιαννικοπούλου, *ό.π.*, σσ. 9-10 και Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σ. 155.

63. Βλ. Μάνος Χαριτάτος, *ό.π.*, σσ. 102-115.

64. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 9, 27, 42-43, 66-67, 98-99, 107, 120 και Δήμητρα Αντ. Γιαννικοπούλου, *ό.π.*, σ. 10.

65. Βλ. Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 46.

1.5 Χρησιμότητα ημερολογίων στο παρόν και το παρελθόν

Όπως είναι κατανοητό για τα δεδομένα της εποχής, τα περισσότερα περιοδικά έντυπα αποσκοπούσαν στο τερπνό μετά του ωφελίμου, με το ωφέλιμο να αφορά στη διανοητική αναμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας, περιβαλλόμενη από το πνεύμα της Μεγάλης Ιδέας και των χρηστών ηθών, αφού η επίδραση και επιρροή που είχε η Εκκλησία είναι αναμφισβήτητη. Αυτό απεικονίζεται ξεκάθαρα σε πολλά προλογικά σημειώματα ημερολογίων από το 1800-1863, τα οποία είναι συγκεντρωμένα στις σελίδες του Ερανιστή.⁶⁶ Αυτή η παρείσφρηση δεν αφορά μόνο στα ημερολογιακά έντυπα, αλλά σε ολόκληρο τον περιοδικό τύπο.

Η επιδίωξη της πνευματικής καλλιέργειας των αναγνωστών και η κατά το δυνατόν βέλτιστη εξυπηρέτηση των Ελληνικών γραμμάτων είναι εξίσου ξεκάθαρες, αφού στόχος πολλών ημερολογίων είναι να μεταλαμπαδεύσουν «στοιχειώδεις γνώσεις εις πάσαν τάξιν ανθρώπων».⁶⁷ Αυτή η προώθηση της πολιτιστικής ζωής επιτυγχάνεται με τον εμπλουτισμό της ύλης τους με άρθρα και πραγματείες σχετικές με την ανάπτυξη των γραμμάτων, με δημοσιεύσεις ποιημάτων και λογοτεχνικών κειμένων, με τη συγκέντρωση στις σελίδες τους κειμένων σημαντικών λογίων και εκπροσώπων των γραμμάτων της εποχής κ.ά.⁶⁸ Σε αυτή την προσπάθεια για πνευματική καλλιέργεια του ελληνικού αναγνωστικού κοινού, η επιρροή των ρευμάτων της Ευρώπης είναι ξεκάθαρη, όπως έχει ήδη διατυπωθεί και παραπάνω.

Όλα όσα αναφέρθηκαν έως αυτό το σημείο σχετικά με την ύλη αλλά και την εμφάνιση του ημερολογιακού είδους αποτελούν μαρτυρία της νεότερης κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ιστορίας με μεγάλο ενδιαφέρον για τους ερευνητές του είδους. Τα ημερολόγια άρχισαν να συνδέονται όλο και πιο στενά με την κοινωνική και πολιτική ζωή της εποχής, τις διάφορες πτυχές του δημόσιου βίου και της επικαιρότητας, με αποτέλεσμα σε αυτά να αποτυπώνεται η κίνηση, πνευματική και μη, της εποχής, με στοιχεία που πολλές φορές μπορεί να μην εμφανίζονται αλλού. Η Λούβη γράφει χαρακτηριστικά: «Η προχειρότητα... και η ποικιλία των απόψεων της εφημεριδογραφικής έκφρασης είναι συχνά πολυτιμότερες από τις επεξεργασμένες

---

66. Βλ. Μάνος Χαριτάτος, *ό.π.*, σσ. 102-115.

67. Βλ. «Τοις αναγνώσταις», στο *Ποικίλη Στοά. Ετήσιον ημερολόγιον 1881. Έτος Α'*, τχ. 1 (1880), σ. 3.

68. Βλ. Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σσ. 153-154.

απόψεις των αυτοτελών βιβλίων και οδηγούν ασφαλέστερα στην κατανόηση του κλίματος της εποχής». ⁶⁹

Γενικά, τα ημερολόγια χαίρουν ιδιαίτερης αξίας για τους σημερινούς μελετητές, αφού αποτελούν πηγή πληροφοριών για την νεότερη πολιτική, οικονομική και κοινωνική ιστορία του τόπου και του κόσμου, ξεδιπλώνοντας πτυχές του δημόσιου βίου, αλλά ακόμη και της δραστηριότητας των εκδοτικών οίκων και τυπογραφείων της εποχής. ⁷⁰ Τις πληροφορίες αυτές τις δίνουν κείμενα και φωτογραφίες που αφορούν σε επιφανή πρόσωπα της εποχής, αλλά και οι διαφημίσεις που σκιαγραφούν τα προϊόντα, τα καταστήματα και τα επαγγέλματα της και χαρακτηρίζουν τις δραστηριότητες της ελληνικής κοινωνίας, δεδομένου, μάλιστα, ότι τέτοιου είδους στοιχεία μπορεί να μην βρίσκονται σε άλλα έντυπα. ⁷¹

Γίνεται, επομένως, κατανοητό ότι στα ημερολόγια αποτυπώνεται η φιλολογική και καλλιτεχνική κίνηση του κάθε έτους, οι γνώσεις και το επίπεδο της επιστημονικής προόδου της εποχής, οι πολιτικές και οικονομικές διακυμάνσεις, τα κοινωνικά προβλήματα της νεότερης Ελλάδας. Σε αυτά καταγράφονται οι νοοτροπίες, τα έθιμα και το χιούμορ της εποχής και του έθνους, οι προσδοκίες των ανθρώπων, η κάθε είδους αναμόχλευση που γίνεται μέσα στην κοινωνία, είτε αυτή αφορά σε κοινωνικά φαινόμενα και αντιλήψεις είτε σκιαγραφεί τις επικρατούσες συνθήκες. Αποκαλύπτονται τόσο διαφορετικοί οι χαρακτήρες, οι σκέψεις, η γλώσσα, η ίδια η ζωή. Αποτελούν, με λίγα λόγια, το μέσο αποτύπωσης της κοινωνικής ιστορίας της εποχής ⁷² αποκαλύπτοντας τις κοινωνικές αλλαγές που επήλθαν, μαζί και εκείνη που σχετίζεται με τη θέση της γυναίκας κατά την εποχή εκείνη και την πορεία αλλαγής της θέσης αυτής στο πέρας του χρόνου.

---

69. Βλ. Λίνα Λούβη, «Ο εθνικός μας κλαυσίγελως», στο *Το Βήμα* (22. 11. 2008), <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/o-ethnikos-mas-klaysigelws/>, [17. 04. 2021].

70. Βλ. Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σσ. 46, 48-49.

71. Βλ. Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 46.

72. Βλ. Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σσ. 46, 48-50 και Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 9-10, 18-22.

1.6 Αναγνωστικό κοινό των ημερολογίων

Η εξέλιξη και το διάνθισμα του περιεχομένου των τόμων των ημερολογίων και μηνολογίων, που σε πολλές περιπτώσεις ήταν τέτοια ώστε να εξυπηρετεί τις ανάγκες μεγάλης μερίδας του κοινωνικού συνόλου εκλαμβάνοντας χαρακτήρα αντισταθμιστικό, είχε ως αποτέλεσμα την ευρύτατη αναγνωσιμότητα και απήχησή τους από τη μεγαλύτερη μερίδα του εγγράμματου αναγνωστικού πληθυσμού, που περιλάμβανε από λόγιους και επιστήμονες μέχρι ανθρώπους των λαϊκών στρωμάτων. Είναι απόλυτα κατανοητό, λοιπόν, το πώς εξελίχθηκαν στα πλέον λαοφιλή έντυπα με αναγνωστικό κοινό που ξεπερνά τα σύνορα του Ελληνικού κράτους και επεκτείνεται σε όλες τις χώρες όπου υπήρχε ελληνικό στοιχείο.⁷³

Ένας πρώτος παράγοντας που συνέβαλε σε αυτό είναι το ίδιο το περιεχόμενο των ημερολογίων, το οποίο περιλάμβανε ευχάριστα αλλά και χρηστικά αναγνώσματα σε απλό ύφος, γεγονός που επέτρεπε την πρόσβαση σε ανθρώπους όλων των κοινωνικών και μορφωτικών στρωμάτων. Ένας δεύτερος παράγοντας είναι ότι συνέβαλαν στην ικανοποίηση της λειτουργίας της φυγής, που ως τότε πρόσφεραν τα λαϊκά βιβλία, με τους ανθρώπους να αξιοποιούν πλέον και τα ημερολόγια ως τρόπο διαφυγής από την πραγματικότητα και μέσο επαφής με τον «έξω» κόσμο ή τον κόσμο που είχαν αφήσει πίσω, ως μέσο επίλυσης αποριών και ικανοποίησης της περιέργειας τους. Έτσι, τα ημερολόγια έφτασαν να πωλούνται σε Αίγυπτο, Μ. Ασία, Ρουμανία, Ρωσία, Αφρική και Αμερική.⁷⁴

Τα υψηλά ποσοστά απήχησης των ημερολογίων επιβεβαιώνονται από τον μεγάλο αριθμό αντιτύπων. Κάποια από τα ημερολόγια είχαν 3.000-3.500 συνδρομητές. Ο Κωνσταντινίδης αναφέρει ότι τα αντίτυπα των Καζαμιών του αγγίζουν τις 100.000.⁷⁵

---

73. Βλ. Δ. Μάργαρης (επιμ.), *Ανδρέας Λασκαράτος, Σατιρικοί και ευθυμογράφοι*, εκδ. Ι. Ν. Ζαζαροπούλου, Αθήνα 1959, σ. 310, Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 47 και Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σ. 153.

74. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 10, 12 και Φίλιππος Η. Ηλιού, *Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία...*, *ό.π.*, σ. 210.

75. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 22, 26.

1.7 Ειδολογική κατάταξη των ημερολογίων

Αφού έχουμε αναφερθεί σε όλα τα στάδια εξέλιξης που πέρασαν τα ημερολόγια στο διάβα των αιώνων καθώς και στην εξέλιξη και αλλαγή που δέχτηκαν από άποψη περιεχομένου, μπορούμε πλέον να προχωρήσουμε και σε μια ειδολογική κατάταξη τους. Να σημειώσουμε ότι σε κάθε περίπτωση, ο χαρακτήρας των εντύπων επηρεάζει και καθορίζει το περιεχόμενό τους.⁷⁶

Τα ημερολόγια μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ανάλογα με το είδος ή τον εκδότη τους, τον τόπο ή τον φορέα έκδοσής τους αλλά και το περιεχόμενό τους (ειδικά, επιστημονικά).⁷⁷

Παραδείγματα ομαδοποίησης με βάση τον εκδότη, με τον οποίο και είναι άμεσα και άρρηκτα συνδεδεμένα είναι: το *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Σκόκου (1886-1818), το *Αττικόν Ημερολόγιον* του Ειρηναίου Ασώπιου (1867-1888), το *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον* της Ελένης Σβορώνου (1907-1918) κ.ά.⁷⁸

Παραδείγματα τοπικών ημερολογίων, τα οποία απευθύνονται στο στενό αναγνωστικό κοινό του τόπου όπου και εκδίδονται, κυρίως πόλεις μακριά από την πρωτεύουσα και νησιά, είναι: το *Μακεδονικόν*, το *Σαμιακό*, το *Ημερολόγιο Πατρών*, ο *Ηπειρωτικός Αστήρ* κ.ά. Αυτή η εστίαση και υιοθέτηση ως τίτλου της γεωγραφικής περιοχής, συνδέεται άμεσα με το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνονται και αποτελεί μια στρατηγική διεύρυνσης των αναγνωστών. Τα ημερολόγια αυτά, όμως, συνήθως δεν ήταν βιώσιμα σε βάθος χρόνου.⁷⁹

Εκτός από τα παραπάνω, κυκλοφορούσαν και ημερολόγια τα οποία εκδίδονταν από συγκεκριμένους φορείς και είχαν συγκεκριμένη θεματολογία. Τέτοια ήταν διάφορα γυναικεία ημερολόγια (το *Ημερολόγιον των Κυριών*), σατιρικά (*Σατάν*, *Σκάνδαλον*), ημερολόγια διαφόρων εκκλησιαστικών φορέων (*Βυζαντινόν*

---

76. Βλ. Βάνια Παπανικολάου, *ό.π.*, σ. 103.

77. Βλ. Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 47, Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 10 και Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σ. 153.

78. Βλ. Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 47.

79. Βλ. Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 47, Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 10 και Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18ος-20ός αιώνας)* (ηλεκτρ. βιβλίο), εκδ. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, σ. 271, διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/2585>

Ημερολόγιον, Καθολικόν Ημερολόγιον) ή ειδικού περιεχομένου (Μουσικόν Ημερολόγιον, Ημερολόγιον της Υγείας κλπ.).⁸⁰

---

80. Βλ. Ασπασία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 47, Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 10 και Κατερίνα Κωστίου, *ό.π.*, σ. 153.

1.8 Η γυναικεία συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα

Στην παρούσα εργασία δεν θα ασχοληθούμε αναλυτικά με τη διαδρομή που βάδισαν οι γυναίκες για να φτάσουν να έχουν τα σημερινά κεκτημένα, όμως δεν θα μπορούσαμε να μην κάνουμε μία σύντομη αναφορά σε αυτή. Σε αυτό που θα επικεντρωθούμε και στο οποίο θα γίνει πιο εκτενής αναφορά είναι η γυναικεία συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου και ως τον μεσοπόλεμο, οπότε και εντείνεται ο διάλογος για το γυναικείο ζήτημα.

Πριν την πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση και στις αρχές του 19ου αιώνα σημειώνεται η πρώτη δημόσια παρουσία των εγγράμματων γυναικών στην πνευματική ζωή. Οι πρώτες αυτές γυναίκες προέρχονταν είτε από τον κύκλο των Φαναριωτών είτε από τον κύκλο Ελλήνων διαφωτιστών, λόγιων και εμπόρων. Αυτές κάνουν την εμφάνισή τους με δημοσιεύσεις που απευθύνονται στις ομόφυλες τους και αποσκοπούν στη μορφωτική τους καλλιέργεια και την ηθική τους διαπαιδαγώγηση.⁸¹

Η παραπάνω κινητικότητα γίνεται πιο έντονη μετά τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους το 1830, οπότε το ενδιαφέρον για τη γυναικεία εκπαίδευση παρουσιάζεται αυξανόμενο και, κυρίως, μετά το άνοιγμα της πρόσβασης των γυναικών στην εργασία και σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής.⁸²

Όλη αυτή η πνευματική δραστηριοποίηση ξεκίνα με τη συγγραφή και δημοσίευση έργων από γυναίκες συγγραφείς για να ακολουθηθεί από τη συμμετοχή τους σε φιλανθρωπικές και φιλεκπαιδευτικές δράσεις και, στη συνέχεια, σε φεμινιστικές δραστηριοποιήσεις, που με τη σειρά τους θα αφυπνίσουν τη φυλετική συνείδηση των γυναικών και θα της προσδώσουν σιγά-σιγά μία πιο πολιτικοποιημένη χροιά.⁸³

Αναφορικά με τη συγγραφική δραστηριότητα των γυναικών μπορούμε να πούμε πως αυτή εμφανίστηκε μέσα σε ένα κλίμα το οποίο έβρισκε τη γυναίκα να αναζητά τρόπους φυγής από την καθημερινότητα και τον συνεπακόλουθο εγκλεισμό της αλλά και τρόπους διεύρυνσης της ατομικότητας της μέσα από την ανάγνωση.⁸⁴

---

81. Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 262.

82. Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 262.

83. Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 262.

84. Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 263.

Αυτός ο τύπος γυναικών δημιούργησε και ένα νέο αναγνωστικό κοινό το οποίο αρχικά επικρίθηκε καθώς αντιτίθεντο στην άποψη ότι « το έθνος, η πατρίς, η κοινωνία δεν απαιτούσι παρά των Παρθεναγωγείων γυναίκας λογίας, απαιτούσι γυναίκας ευσεβείς, σώφρονες, τιμίας, εγκρατείς, εναρέτους». ⁸⁵ Επιχειρήματα της κριτικής αυτής ήταν η παραμέληση των οικιακών καθηκόντων και η μίμηση δυτικών προτύπων παράταιρων των ελληνικών. ⁸⁶

Παρόλα αυτά η γυναικεία συγγραφή εμφανίζεται με τη δημοσίευση, αρχικά σε ημερολόγια, περιοδικά και εφημερίδες του 1840, γυναικείων συνεργασιών αλλά και έργων που αφορούν στη γυναικεία εκπαίδευση. Όλη αυτή η δραστηριότητα θα κορυφωθεί κατά το 1880, οπότε και γίνεται ξεκάθαρο πως η είσοδος των γυναικών στον κόσμο της διανοήσης αποσκοπεί στη βελτίωση της κοινωνικής θέσης τους εν γένει. ⁸⁷

Το πρώτο γυναικείο περιοδικό εκδίδεται το 1845 στην Κωνσταντινούπολη από την Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου (*Κυψέλη*). Στον ελλαδικό χώρο θα εκδοθεί το 1867 *Η Θάλεια* από την Πηνελόπη Λαζαρίδου και θα ακολουθήσουν: *Η Εφημερίς των Κυριών* (1887) της Καλλιρόης Πάρρην, *Η Οικογένεια* (1897) της Άννας Σερούϊου, η *Πλειάς* (1899) του Συλλόγου Κυριών «Εργάνη Αθηνά». ⁸⁸

Γυναικείες συνεργασίες όμως υπάρχουν και σε περιοδικά ανδρών εκδοτών. Τα περιοδικά αυτά είτε αναζητούν γυναίκες συνεργάτες (*Αθηναΐς*, *Ανθών*) είτε, χωρίς να το θέτουν ως στόχο, δεν τις αποκλείουν (*Ευτέρπη*, *Αττικόν Ημερολόγιον*, *Εστία*, *Επτάλοφος* κ.ά.). Να επισημανθεί ότι τα περισσότερα περιοδικά διευκρινίζουν ότι δεν αποσκοπούν στην υποστήριξη μιας χειραφετικής προσπάθειας των γυναικών. ⁸⁹

Αυτή, όμως, η συμμετοχή τους σε δραστηριότητες παραδοσιακά ανδρικές συνέβαλε στην εμφάνιση των γυναικών στο δημόσιο χώρο και τους έδωσε ένα πρώτο βήμα έκφρασης. ⁹⁰

---

85. Βλ. Αντώνιος Μ. Ισηγόνης, «Το ελληνικόν Παιδαγωγείον Σμύρνης», στο *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. 1Β, Αθήνα 1965, σ. 102. (Ισηγόνης 1965)

86. Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.* σ. 263.

87. Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.* σ. 263.

88. Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.* σ. 263.

89. Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.* σσ. 263-264.

90. Βλ. Πέρσα Αποστολή, «Η γυναικεία εκδοτική δραστηριότητα (Περιοδικά Λόγου και Τέχνης 1900-1940): η περίπτωση της Αρτεμισίας Λανδράκη και της Κορνηλίας Πρεβεζιώτου», στο Σοφία Ντενίση (επίμ.), *Η Γυναικεία Εικαστική Και Λογοτεχνική Παρουσία Στα Περιοδικά Λόγου Και Τέχνης (1900-1940)*, (Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, Πρακτικά ημερίδας, Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 2007), εκδ. Gutenberg, 2008, σ. 247.

Αυτή η γυναικεία συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα κορυφώθηκε μεταξύ 1880 και 1920, οπότε και ο αριθμός εντύπων από γυναίκες εκδότριες αυξάνεται. Μάλιστα, γυναίκες αναλαμβάνουν ηγετικές θέσεις στην έκδοση των έντυπων αυτών - διευθύντριες, διαχειρίστριες, μέλη συντακτικής επιτροπής- π.χ. η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου και Αθήνα Γαϊτάνου ανέλαβαν τη διεύθυνση των περιοδικών Φιλολογική Ηχώ και Νέον Πνεύμα, αντίστοιχα, ενώ η Ακριβή Χ. Ανεμογιάννη ήταν η εκδότρια και διευθύντρια της *Μουσικής*.⁹¹

Κάποιες από τις στρατηγικές που ακολουθούσαν οι γυναίκες εκδότριες για την μακροήμερευση των έντυπων τους, πέρα από την επιλογή του κατάλληλου είδους, της θεματολογίας και των τεχνικών χαρακτηριστικών, ήταν και η ιδεολογική τοποθέτηση, με πολλά από αυτά να τάσσονται υπέρ της καθεστηκυίας ιδεολογίας, γεγονός που σίγουρα θα σήμαινε και ευρύτερη αποδοχή και άρα αναγνωστικό κοινό.⁹²

Αναφορικά με τον ημερολογιακό τύπο μπορούμε να πούμε ότι εντάσσεται, μαζί με τα έντυπα γενικού μορφωτικού και κοινωνικού περιεχομένου, στο πρώτο είδος στρατηγικών που ακολούθησαν οι γυναίκες εκδότριες, αφού το περιεχόμενό τους είναι ευρύ. Τέτοια περιοδικά είναι το *Ποικίλον Ημερολόγιον Φιλολογικόν και Εγκυκλοπαιδικόν* (1905-1906) της Κατίνας Ηλιακοπούλου, το *Ημερολόγιον Φιλολογικόν και Κοινωνικόν* (1906) της Αν. Χατζηαράπη κ.α.⁹³

Άλλο ένα είδος στο οποίο στράφηκαν οι γυναικείες εκδόσεις είναι τα πολύγλωσσα ξενόγλωσσα περιοδικά. Και αυτό στην προσπάθεια διεύρυνσης του αναγνωστικού κοινού.⁹⁴

Όλες οι παραπάνω στρατηγικές μαρτυρούν την έναρξη μιας νέας εποχής για τις γυναικείες εκδόσεις. Μία εποχή επιχειρηματικής προσέγγισης του εκδοτικού εγχειρήματος και, μάλιστα, σε κάποιες περιπτώσεις αυτή η προσέγγιση αποτέλεσε και το μόνο μέσο βιοπορισμού.⁹⁵

Ο χαρακτήρας, βέβαια, παραμένει «αντιχειραφετικός», με πολλά έντυπα να στρέφονται ενάντια στην «ασθένεια» της εποχής και «του δυσοίωνου κοινωνικού φαινομένου της γυναικείας χειραφετήσεως»⁹⁶, τουλάχιστον μέχρι την κυκλοφορία του

---

91. Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.* σ. 260-270 και Πέρσα Αποστολή, *ό.π.*, σ. 210.

92. Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.* σ. 270.

93. Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.* σ. 275.

94. Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.* σ. 271.

95. Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.* σ. 271.

96. Βλ. «Διάγραμμα Βοσπορίδος», στο *Η Βοσπορίς*, έτος 1, τχ. 1 (07. 04. 1899), σ. 2.

πρώτου φεμινιστικού περιοδικού της Ελλάδας, της *Εφημερίδας των Κυριών*, το 1887 της Καλλιρόης Παρρέν.⁹⁷

Βέβαια, ακόμη και σε αυτές τις πρώτες περιπτώσεις, τα έντυπα αυτά δεν παύουν να αποτελούν το μέσο δημόσιας έκφρασης του γυναικείου φύλου.⁹⁸

Από εκεί και πέρα, και ιδιαίτερα στα τέλη του 20ου αιώνα, τα θέματα γύρω από το γυναικείο ζήτημα αμβλύνονται. Όμως, αυτό είναι κάτι που εκτείνεται του θέματος εργασίας μας.

Εν κατακλείδι, τα έντυπα αυτά παρά τις ανομοιογένειές τους, κυρίως ιδεολογικές,⁹⁹ αποτέλεσαν τον χώρο φιλοξενίας της γυναικείας λογοτεχνίας και, εν γένει, συγγραφικής προσπάθειας και το βήμα των γυναικών για την, άλλοτε ευθέως και άλλοτε εμμέσως, έκφραση υπέρ των γυναικείων θεμάτων.

---

97. Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 273.

98. Βλ. Πέρσα Αποστολή, *ό.π.*, σ. 247.

99. Βλ. Πέρσα Αποστολή, *ό.π.*, σσ. 212-213.

1.9 Τα σημαντικότερα ημερολόγια στα τέλη του 19ου και αρχές του 20ου αι.

Από τα δείγματα των ημερολογίων που εκδόθηκαν στον ελληνικό χώρο από τα μέσα του 19^{ου} αι. και μετά, στα οποία ανήκει και το *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Σκόκου, φαίνεται ότι προκύπτει μια νέα φάση του είδους, αφού αυτά αρχίζουν να παίρνουν αποστάσεις από τις πρότερες προφητικές συνήθειες, προσφεύγοντας στην προσπάθεια ικανοποίησης του αιτήματος της εποχής περί τερπνότητας, ωφελιμότητας και πνευματικής αναμόρφωσης.

Στο σημείο αυτό της εργασίας και αφού έχει γίνει εκτενής αναφορά στην πορεία εξέλιξης των ημερολογίων τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, θα αναφερθούμε εν συντομία σε εκείνα που από άποψη περιεχομένου, δημοτικότητας αλλά και διάρκειας έκδοσης θεωρούνται τα σημαντικότερα στον ελλαδικό χώρο.

Τα ημερολόγια αυτά, στα οποία και θα αναφερθούμε είναι:

- Το *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Βρετού (1861-1871)
- Το *Αττικόν Ημερολόγιον* (1867-1896)
- Η *Ποικίλη Στοά* (1881-1914)
- Το *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον* (1907-1918)

Κατά την παρουσίαση των παραπάνω ημερολογίων, αρχικά θα γίνεται μια σύντομη αναφορά στα βιογραφικά στοιχεία των εκδοτών και, ύστερα, θα ακολουθεί η παράθεση των στοιχείων εκείνων που αφορούν στα ίδια τα ημερολόγια και τα οποία θεωρήσαμε αναγκαία και χρήσιμα για την εργασία.

1.9.1 Το Εθνικόν Ημερολόγιον του Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρετού (1861-1871)

Ο Μαρίνος Παπαδόπουλος Βρετός (1828-1871) είχε έντονο συγγραφικό και αρθρογραφικό έργο καθώς και συμμετοχή στην έκδοση διαφόρων εφημερίδων της εποχής, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό.¹⁰⁰

Συγκεκριμένα, είχε αναλάβει την διεύθυνση του *Ελληνικού Μηνύτορος* στην Αθήνα (1855), είχε ιδρύσει στις Βρυξέλλες την εβδομαδιαία εφημερίδα *Semaine universelle* (1862), ενώ ένα χρόνο πριν, το 1861, ξεκίνησε την έκδοση του σπουδαιότερου έργου του, του *Εθνικού Ημερολογίου* (1861-1871).¹⁰¹

Το *Εθνικόν Ημερολόγιον* θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα ημερολόγια με μεγάλη απήχηση και εγκωμιαστικές κριτικές, σε μια περίοδο ιδιαίτερα δύσκολη, οπότε η Ελλάδα καλείται να ορθοποδήσει μετά από μια επανάσταση και να αναγεννηθεί.¹⁰²

Οι κριτικές αυτές προέρχονται τόσο από ελληνικές όσο και από ξένες εφημερίδες και περιοδικά της εποχής. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε τα εξής: *Πανδώρα*, *Ημέρα*, *Αλήθεια*, *Άρτεμις*, *Ομόνοια*, *The Saturday Review*, *The Athenaeum*, *Le Journal des Débats*, *L' Opinion nationale*, *Reforma*.¹⁰³

Αξίζει να σημειωθεί πως ο Βρετός κατέβαλλε μεγάλες προσπάθειες για την έκδοση του δημιουργήματός του, χωρίς να αποβλέπει σε κέρδη, αφού συχνά προέκυπταν οικονομικές δυσκολίες. Μάλιστα, κάποιες φορές προέβαινε στην έκδοση δύο ημερολογίων, μίας πολυτελούς και μίας ποιοτικά «κατώτερης», τόσο από άποψη εμφάνισης, όσο και περιεχομένου. Συγκεκριμένα, η δεύτερη αυτή έκδοση είχε απλό δέσιμο και λιγότερες λιθογραφίες και, συνεπακόλουθα, χαμηλότερη τιμή (6 γαλλικά φράγκα έναντι των 15 της πολυτελούς).¹⁰⁴

Η έκδοση του ημερολογίου των 500 σελίδων και των 3000 αντιτύπων γινόταν στο Παρίσι και από εκεί, στη συνέχεια, διαμοιράζονταν στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.¹⁰⁵

---

100. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 23-24.

101. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 23-24.

102. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 26-27.

103. Βλ. «Βιβλιοκρισία περί του Εθνικού Ημερολογίου», στο *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1866, σσ. 406-419 και «Βιβλιοκρισία περί του Εθνικού Ημερολογίου του έτους 1866», στο *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1867, σσ. 339-351.

104. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 26-27.

105. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 26.

Στις σελίδες του έγραψαν Έλληνες αλλά και ξένοι λόγιοι, όπως ο Ιωάννης Βηλαράς, ο Βυζάντιος, η Σαπφώ Λεοντιάδα, ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, ο Ε. Littré κ.ά. Βέβαια, τα περισσότερα άρθρα ήταν του εκδότη του.¹⁰⁶

Ως προς το περιεχόμενο, μπορούμε να πούμε ότι το πρώτο μέρος του ακολουθεί τις συνήθειες νόρμες του έως τότε ημερολογιακού τύπου. Έτσι, όπως είναι φυσικό, στις πρώτες σελίδες του παρατίθεται το «παραδοσιακό» μηνολόγιο και εορτολόγιο. Από εκεί και πέρα, όμως, αρχίζει η διαφοροποίηση,¹⁰⁷ αφού περιλαμβάνονται στατιστικοί πίνακες και πίνακες υπουργείων, διαφόρου είδους αριθμητικά δεδομένα, ιστορικές μελέτες, έργα λαογραφικού, αρχαιολογικού, φιλολογικού, εκκλησιαστικού και φυσικομαθηματικού ενδιαφέροντος, λογοτεχνικά έργα (διηγήματα, μυθιστορήματα, ποίηση, περιηγήσεις), βιογραφίες, ανέκδοτες επιστολές και ειδήσεις.¹⁰⁸ Στους τόμους του περιλαμβάνονται, επίσης, χαλκογραφίες και λιθογραφίες προσώπων αλλά και αρχιτεκτονικού, τοπογραφικού και καλλιτεχνικού ενδιαφέροντος.¹⁰⁹

Σε αυτά έγκειται και η καινοτομία του συγκεκριμένου ημερολογίου, αφού για πρώτη φορά εντάσσεται στη θεματολογία του υλικό που δεν περιορίζεται μόνο στην καθαρά ημερολογιακή αξιοποίηση του έντυπου, αλλά επεκτείνεται, προσδίδοντάς του πληροφοριακό και ενημερωτικό χαρακτήρα. Επίσης, σε αυτό παρουσιάζονται για πρώτη φορά προσωπογραφίες σπουδαίων προσωπικοτήτων της εποχής, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στη διάσωση της μορφής τους, που ειδάλλως θα μας ήταν άγνωστη.¹¹⁰

Εκτός από τα προαναφερθέντα, στις τελευταίες σελίδες του *Εθνικού Ημερολογίου* δημοσιεύονταν διαφημίσεις κάθε είδους (βιβλίων, περιοδικών, εφημερίδων, σιδηροδρομικών και ακτοπολικών εταιρειών, ξενοδοχείων, βιβλιοπωλείων, θεάτρων κ.ά.). Το γεγονός αυτό βοηθά τους ερευνητές να αποκομίσουν και να σχηματίσουν μια ολοκληρωμένη εικόνα για την εποχή, αφού αυτή αποκαλύπτεται πιο γνήσια μέσα από τις οικονομικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες.¹¹¹

Όλες οι παραπάνω θεματικές δημοσιεύονταν και στην κατάλληλη στήλη την οποία και περιελάμβανε το έντυπο. Αυτές ήταν: όπως «Ανέκδοτα», «Αρχαιολογικά»,

---

106. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 26.

107. Βλ. Δήμητρα Αντ. Γιαννικοπούλου, *ό.π.*, σ. 14 και Μαρία Αντωνίου-Τίλιου, *ό.π.*, σ. 583.

108. Βλ. «Βιβλιογραφία», στο *Πανδώρα*, 16/377, 1 Δεκεμβρίου 1865, σσ. 412-413 και Δήμητρα Αντ. Γιαννικοπούλου, *ό.π.*, σ. 14.

109. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 26-27.

110. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 27 και «Βιβλιογραφία», *ό.π.*, σσ. 412-413.

111. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 27.

«Βιογραφικά», «Βιβλιοκρισίαι», «Ἔθιμα», «Ἠθικά», «Ἐκκλησιαστικά», «Ἱατρικά», «Ἱστορικά», «Μυθιστορίαι», «Περιηγήσεις», «Ποιήσεις», «Ποικίλα», «Φιλολογικά», «Θεολογικά» και «Φυσικομαθηματικά»¹¹². Ορισμένες από αυτές απαντούνται και στο *Αττικόν Ημερολόγιον*.

Το τέλος του ημερολογίου ήρθε στα 1871, οπότε και μαινόταν ο γαλλογερμανικός πόλεμος. Προφανώς, αυτός σε συνδυασμό με τα οικονομικά ελλείμματα που προέκυπταν κατά καιρούς έπαιξε το ρόλο του¹¹³ στη διακοπή αυτού του πρωτοπόρου για την εποχή εντύπου που προσανατολιζόταν στην αναμόρφωση και προώθηση της πολιτιστικής ζωής του τόπου μέσα από την πνευματική αναγέννηση και το φωτισμό του αναγνωστικού κοινού, συνδυάζοντας το τερπνό με το ωφέλιμο.

---

112. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 30-35 και Δήμητρα Αντ. Γιαννικοπούλου, *ό.π.*, σ. 15.

113. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 26-27.

1.9.2 Το Αττικόν Ημερολόγιον του Ειρηναίου Ασωπίου (1867-1896)

Ο Ειρηναίος Ασωπίος (1825-1905) αν και είχε σπουδάσει ιατρική, την εγκατέλειψε λόγω της αγάπης του για την λογοτεχνία, η οποία και τον έκανε να αφιερωθεί σε αυτή. Κατά την διάρκεια της παραμονής του στο εξωτερικό συναναστράφηκε με σπουδαίες προσωπικότητες, όπως οι καθηγητές Saint-Marc Girardin και Brunet de Presle, ο Αλέξ. Δουμάς και ο ποιητής Χάινε¹¹⁴.

Όντας και ο ίδιος βιβλιόφιλος, καλός γνώστης της ιστορίας και των αρχαίων συγγραφέων δημοσίευσε πολλά άρθρα, χρονογραφήματα και επιφυλλίδες σε διάφορες εφημερίδες και περιοδικά της εποχής με τα οποία και συνεργαζόταν, άλλοτε υπογράφοντας με το όνομά του και άλλοτε ως Αλθώτας¹¹⁵.

Στην προσπάθειά του να φέρει σε επαφή τους Έλληνες με τις νεωτεριστικές ιδέες της Ευρώπης προχώρησε και στην έκδοση περιοδικών και ημερολογίων. Πρώτα εκδίδει το δεκαπενθήμερο φιλολογικό, καλλιτεχνικό και εγκυκλοπαιδικό περιοδικό *Χρυσσαλίσ* (αρχές 1863-τέλη 1866), με το οποίο και συνεργάστηκαν όλοι οι αναγνωρισμένοι λογοτέχνες της εποχής. Το 1867 προχωρά στην έκδοση του *Αττικού Ημερολογίου*, ενώ το 1888 εκδίδει *Το Ημερολόγιο των Κυριών*¹¹⁶.

Αυτή η αναγεννησιακή διάθεση του Ασωπίου επιβεβαιώνεται στο παρακάτω απόσπασμα:

Δι' ημάς, φιλολογία είναι παν πράγμα λεγόμενον καλώς, είτε πεζώς, είτε εμμέτρως· - είναι το μυθιστόρημα, η ανατομία των παθών ή των ηθών η απεικόνισις... είναι το διήγημα... είναι η περιήγησις... είναι η επιφυλλίς... εν άλλαις λέξεσιν η φιλολογία είναι δι' ημάς το άνθος, το μύρον πάσης νεκράς ή ζώσης γλώσσης. Αλλ' επειδή θέλομεν να ζήσωμεν, και να ζήσωμεν με το πνεύμα του αιώνος μας, θα ομιλήσωμεν κυρίως εδώ περί των νεωτέρων φιλολογίων, περί του Ερρίκου Έινου, του Αλφρέδου Μουσσέ, του Νικολίνη, του Γκιουρράτη, του Γκιούστη, και θα προσηλωθώμεν εις ό,τι ζη, αισθάνεται και κινείται!¹¹⁷

114. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 36-38.

115. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 36-47.

116. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 38-44.

117. Βλ. Ειρηναίος Ασωπίος, «Πρόλογος», στο *Χρυσσαλίσ*, τ. 1, τχ. 1 (01. 01. 1863), σ. 2.

Στο σημείο αυτό και πριν προχωρήσουμε στην λεπτομερέστερη ανάλυση του *Αττικού Ημερολογίου* το οποίο και μας ενδιαφέρει, θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά στο *Ημερολόγιο των Κυριών*, το οποίο και εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1888, ως τμήμα του *Αττικού Ημερολογίου*. Αιτία ήταν οι απόψεις του Ασωπίου σχετικά με το γυναικείο φύλλο, το οποίο και ήθελε με μόρφωση αλλά και σε κοινωνικά κυριαρχικές θέσεις¹¹⁸.

Στη θεματολογία του εντύπου περιλαμβάνονται «διατριβές προς μόρφωσιν, ανάπτυξιν και τέρψιν του γυναικείου φύλλου, όπως στην Ευρώπη»¹¹⁹, ενώ πολλές είναι και γυναικείες συνεργασίες στους τρεις του τόμους¹²⁰.

Ο τρίτος και τελευταίος τόμος του *Ημερολογίου των Κυριών* εκδόθηκε το 1896 για τον εορτασμό της εικοσιπενταετηρίδας του *Αττικού*¹²¹.

Το *Αττικόν Ημερολόγιον* (1876-1896), από την άλλη, αποτελεί ένα από τα μακροβιότερα ημερολόγια με διάρκεια 30 ετών και 24^{ων} τόμων. Όπως γίνεται κατανοητό, στα τριάντα αυτά χρόνια κυκλοφορίας του παρεμβλήθηκαν κατά καιρούς έτη κατά τα οποία ο Ασωπίος δεν προχώρησε σε έκδοση του για διάφορους λόγους, κυρίως οικονομικούς¹²². Σε αυτό, όμως, θα αναφερθούμε αναλυτικότερα παρακάτω.

Στη θεματολογία του περιελάμβανε ποίηση, γραμματολογικά, εθνολογικά, αρχαιολογικά, ιστορικά, επιστημονικά, καλλιτεχνικά άρθρα και μελέτες, θέματα νεοελληνικής φιλολογίας, περιηγήσεις, θεατρικά, βιογραφίες και παρουσιάσεις αγνώστων στο ελληνικό κοινό συγγραφέων, άρθρα λαογραφικά, εκπαιδευτικά αλλά και πρακτικών πληροφοριών, ακόμη και μουσικές παρτιτούρες. Όλα αυτά ταξινομούνταν και περιλαμβάνονταν στην κατάλληλη θεματική στήλη.¹²³

Οι προσωπικότητες οι οποίες συνεργάστηκαν με το ημερολόγιο και πρόσφεραν την παραπάνω θεματογραφία ήταν πρόσωπα σημαίνοντα. Έτσι, στις σελίδες του *Ημερολογίου* συναντάμε δημιουργίες του Ε. Ροΐδη, του Κ. Παπαρρηγόπουλου, του Ν. Καζάζη, του Ν. Πολίτη, του Δ. Μαυροκορδάτου, του Αλ. Ραγκαβή, του Κ. Παλαμά, του Γρ. Ξενόπουλου, της Δώρα Ντ' Ίστρια και πολλών άλλων¹²⁴.

Πέρα από τις θεματικές του *Αττικού*, ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει και στην εικονογράφηση του, η οποία περιλαμβάνει εικόνες, λιθογραφίες και ξυλογραφίες

---

118. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 43.

119. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 43.

120. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 44.

121. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 44.

122. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 39-40, 43-44.

123. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 39-40.

124. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 39-40 και Σ. Ν. Βασιλειάδης, *Αττικάί Νύκτες IV. Τα άπαντα. Έργα πεζά*, εκδ. Εκ του τυπογραφείου της Ενώσεως, Αθήνα 21885, σ. 422.

αρχαίων μνημείων, έργων τέχνης αλλά και προσωπογραφίες διακεκριμένων προσωπικοτήτων της εποχής. Η εικονογράφηση αυτή έχει ιδιαίτερη αξία γιατί όχι μόνο συμπληρώνει και ολοκληρώνει τα κείμενα αλλά και γιατί συμβάλλει στην αισθητική καλλιέργεια του αναγνωστικού κοινού¹²⁵.

Η ιστορία που κρύβεται πίσω από την εικονογράφηση των τόμων του *Ημερολογίου* είναι κάπως περίπλοκη, αφού κατά διαστήματα για διάφορους λόγους, υπήρξαν τόμοι που κυκλοφόρησαν χωρίς καθόλου εικόνες. Ένας από τους λόγους για τον οποίο ο 10^{ος} τόμος του *Ημερολογίου* κυκλοφόρησε χωρίς εικονογράφηση ήταν ο ξαφνικός θάνατος του Περ. Σκιαδόπουλου, βασικού συνεργάτη του εντύπου¹²⁶. Αν και ο εκδότης μετά το θάνατο του Σκιαδόπουλου είχε παραγγείλει εικόνες από το εξωτερικό, εκείνες δεν πρόλαβαν να δημοσιευτούν και έτσι το ημερολόγιο του έτους κυκλοφόρησε χωρίς εικονογράφηση¹²⁷.

Ένας δεύτερος λόγος για τον οποίο οι τόμοι του 1877, του 1878 και του 1879 δημοσιεύτηκαν άνευ εικόνων ήταν το υπέρογκο κόστος που απαιτούσε η εκτύπωση τους. Παρ' όλα αυτά, η εικονογράφηση αποκαθίσταται την επόμενη χρονιά (1880)¹²⁸.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η έκδοση του εντύπου περιλαμβάνει κάποια έτη κατά τα οποία δεν κυκλοφόρησε νέος τόμος. Τα έτη αυτά είναι του 1870 και των 1891-1895. Αιτία αυτής της διακοπής είναι η μη ανταπόκριση του αναγνωστικού κοινού σε αυτή την τολμηρή κίνηση του Ασωπίου να μετατρέψει «τον κλασικό Καζαμία με τα προγνωστικά και τις προφητείες σε βιβλίο με λογοτεχνική και διδακτική ύλη»¹²⁹.

Κατά την πρώτη επανακυκλοφορία του *Αττικού Ημερολογίου* το 1871, ο Ασωπίος ξεσπά λέγοντας:

... εν Ελλάδι...τα ημερολόγια δεν πρέπει να ήναι, ως εν Ευρώπη, κομψά και καλλιτεχνικά βιβλία, το ηδύ μετά του ωφελίμου συνενούντα...αλλά δυσειδείς φυλλάδες, αναγκαίαι μόνον προς εύρεσιν της ημερομηνίας ή της του προφήτου Αβακούμ εορτής¹³⁰.

---

125. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 42-43.

126. Άλλοι χαρακτες που συνεργάστηκαν με το *Αττικόν Ημερολόγιον* ήταν ο Κ. Πρινάρης, ο Β. Σάββας, οποίος αναλαμβάνει την εικονογράφηση του 14^{ου} τόμου (1880), ο Ρομπέρ κ. ά. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 43.

127. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 42-43.

128. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 43.

129. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 40.

130. Βλ. Ειρηναίος Ασωπίος, «Πρόλογος», στο *Αττικόν Ημερολόγιον*, 1871, σ. στ.

Τεσσάρων ετών προσπάθεια δεν δύναται να εξαλείψωσι προλήψεις προ πολλού εριζωμένας, ουδέ να μετατρέψωσι την προς τα νηπιώδη αναγνώσματα τάσιν των ανθρώπων¹³¹.

Και διερωτάται «διατί λοιπόν προς παν το ελληνικόν αδικαιολόγητος απέχθεια»¹³² προσπαθώντας να κατανοήσει την αιτία του υποτονικού ενδιαφέροντος των ευκατάστατων ομογενών του εξωτερικού για παροχή οικονομικής ενίσχυσης.

Κάνοντας μια σύντομη ανακεφαλαίωση ως προς τα έτη κυκλοφορίας του *Αττικού Ημερολογίου* αυτά συνοψίζονται ως εξής:

Οι τρεις πρώτοι τόμοι εκδόθηκαν τα έτη 1867, 1868 και 1869. Μεσολάβησε η διακοπή του έτους 1870, ενώ από το 1871 έως το 1890 η έκδοση του ημερολογίου συνεχίζεται απρόσκοπτα για να διακοπεί ξανά την επόμενη χρονιά και έως το έτος 1896, οπότε και εκδόθηκε ο τελευταίος επετειακός τόμος της εικοσιπενταετηρίδας του.

Μέσα από αυτή τη σύντομη αναφορά στο *Αττικόν Ημερολόγιον* γίνονται κατανοητοί οι κόποι και οι προσπάθειες που κατεβλήθησαν από τον Ειρηναίο Ασωπίο να φιλοξενήσει στις σελίδες του το προοδευτικό πνεύμα του ευρωπαϊκού χώρου και να μεταλαμπαδεύσει, με ένα έργο μάλλον πρωτόγνωρο για τα ελληνικά δεδομένα της εποχής, τις επικρατούσες ιδέες της Ευρώπης. Γνωστές είναι, εξάλλου, οι απόψεις του για την πνευματική ένδεια και το υψηλό ποσοστό ημιμάθειας και αναλφαβητισμού, το οποίο και πρέπει να καταπολεμηθεί.¹³³

Εξίσου κατανοητή γίνεται και η αξία που έχει το μακροβιότατο αυτό έντυπο στην πνευματική αναδιαμόρφωση των αντιλήψεων της εποχής.

Όπως σημειώνει ο Βασιλειάδης¹³⁴ (1885) «ότι διακρίνει το έργον του κ. Ασωπίου από των άλλων τινών εν Ελλάδι και πολλών εν Ευρώπη εκδιδομένων είνε η ευγενής εκλογή και διαγραφή των θεμάτων».

---

131. Βλ. Ειρηναίος Ασωπίος, *ό.π.*, σ. ζ.

132. Βλ. Ειρηναίος Ασωπίος, *ό.π.*, σ. ζ.

133. Βλ. Ειρηναίος Ασωπίος, «Η γυνή εν Ελλάδι και εν τη Εσπερία. Κοινωνική μελέτη», στο *Αττικόν Ημερολόγιον*, 1883, σσ. 145-183.

134. Βλ. Σ. Ν. Βασιλειάδης, *ό.π.*, σ. 429.

1.9.3 Η Ποικίλη Στοά του Ιωάννη Αρσένη (1881-1914)

Το επόμενο ημερολόγιο στο οποίο και θα αναφερθούμε είναι η Ποικίλη Στοά του συγγραφέα και εκδότη Ιωάννη Αρσένη (-1925).

Πριν αναφερθούμε στο ίδιο το ημερολόγιο ας παραθέσουμε κάποια βιογραφικά στοιχεία για τον εκδότη του.

Ο Αρσένης, λόγιος, δημοσιογράφος και λογοτέχνης, ήδη από νωρίς είχε έντονη ανάμειξη και δραστηριοποίηση σε διάφορους λογοτεχνικούς κύκλους της Αθήνας, επιχειρώντας, μάλιστα, σε νεαρή ηλικία και την έκδοση δύο περιοδικών (*Καλαί Τέχναι* και *Μούσαι*)¹³⁵. Εκείνο, όμως που τον καθιέρωσε και στο οποίο αφιερώθηκε ήταν η *Ποικίλη Στοά*, ένα ημερολόγιο με μεγάλη συμβολή στα ελληνικά γράμματα και τη λογοτεχνική παραγωγή. Εξαιτίας αυτής του της δράσης και πολυετούς προσπάθειας ο Φιλαδελφεύς δε διστάζει να πει πως είναι «ο κατ' εξοχήν ημερολογιογράφος Έλληνα».¹³⁶ Μάλιστα, στο ίδιο άρθρο πληροφορούμαστε ότι ο Αρσένης είναι ο μοναδικός εκδότης ημερολογίου που τιμήθηκε με Ελληνικό παράσημο.¹³⁷

Η *Ποικίλη Στοά*, ένα ημερολόγιο μεγάλου σχήματος και όγκου (το κάθε τεύχος είχε περισσότερες από 400 σελίδες), αλλά και καταπληκτικής αισθητικής, είχε τεράστια αναγνωστική απήχηση και αποσπούσε διθυραμβικές κριτικές.¹³⁸ Στόχος της, όπως φαίνεται από το προλογικό σημείωμα του πρώτου τόμου, ήταν η πνευματική καλλιέργεια των αναγνωστών κάθε τάξης προσανατολισμένη στο χώρο των γραμμάτων και των τεχνών και σε «παν ό, τι νέον και άξιον λόγου».¹³⁹

Παρομοιάζοντας τον εκδότη με τον Άτλαντα και την *Ποικίλη Στοά* με τον κόσμο, ο Φιλαδελφεύς την χαρακτηρίζει ως «πνευματόσφαιρα στρογγύλη, παμμεγέθης...περιέχουσα τα πάντα, περικλείουσα και τα μάλλον αντίθετα και τα μάλλον ετερογενή».¹⁴⁰ Αυτή η φράση περικλείει και εκφράζει τη σημασία και το περιεχόμενο του εντύπου, ενός εντύπου ανοιχτού και ελεύθερου σε κάθε είδους δημοσίευμα.¹⁴¹

---

135. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 53 και Αλέξανδρος Θ. Φιλαδελφεύς, «Ιωάννης Αρσένης. Στιγμιότυπον», στο *Ποικίλη Στοά*, τχ. 15 (1912), σ. 354.

136. Βλ. Αλέξανδρος Θ. Φιλαδελφεύς, *ό.π.*, σ. 354.

137. Βλ. Αλέξανδρος Θ. Φιλαδελφεύς, *ό.π.* σ. 355.

138. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 54.

139. Βλ. «Τοις αναγνώσταις», στο *Ποικίλη Στοά. Ετήσιον Ημερολόγιον*, τχ. 1 (1881), σ. 3.

140. Βλ. Αλέξανδρος Θ. Φιλαδελφεύς, *ό.π.*, σ. 353.

141. Βλ. Αλέξανδρος Θ. Φιλαδελφεύς, *ό.π.* σ. 355.

Συνέβαλε στο να διασωθεί η λογοτεχνική κίνηση των τελών του 19^{ου} αι., συγκεντρώνοντας στις σελίδες του όλους τους καταξιωμένους αλλά και νέους λογοτέχνες της εποχής. Ονόματα που κάνουν την εμφάνισή τους στις σελίδες του είναι ενδεικτικά των: Λασκαράτου, Καζάζη, Καρκαβίτσα, Ψυχάρη, Σουρή, Ασωπίου, Ξενόπουλου, Νιρβάνα, Μαλακάση, Παλαμά, Παπαντωνίου, Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, Πορφυρά, Σεβαστής Καλλισπέρη και πολλών άλλων.¹⁴²

Η θεματική του ημερολογίου δεν περιορίζεται μόνο σε κείμενα λογοτεχνικής φύσης, αλλά περιλαμβάνει επιστημονικά άρθρα, νεκρολογίες –ένα είδος στο οποίο διακρίθηκε και ο ίδιος ο εκδότης-,¹⁴³ βιογραφίες κ.ά. Σημαντική θέση κατέχουν στις σελίδες του και τα διάφορα εικονογραφικά στοιχεία, που μπορεί να αφορούν τόσο στο εξώφυλλο με τα χρυσοποίκιλτα ανάγλυφα σχέδιά του, όσο και στην εσωτερική εικονογράφηση των σελίδων του που μπορεί να περιλαμβάνουν χαρακτηριστικά, πορτραίτα, κοσμήματα σελίδων, βινιέτες σημαντικών καλλιτεχνών (Σάββας Οικονόμου, Οικονομόπουλος κ.ά.) κλπ.¹⁴⁴

Μάλλον εξαιτίας αυτής της απαίτησης για καλαισθησία, ο Αρσένης άλλαζε συχνά και τυπογραφεία. Έτσι, οι πρώτοι τόμοι του ημερολογίου εκδόθηκαν στο τυπογραφείο της Ελληνικής Ανεξαρτησίας, οι επόμενοι στο τυπογραφείο της Ενώσεως και συνέχισαν στο τυπογραφείο του Ανέστη Κωνσταντινίδη, της Βασιλικής Αυλής, του Αλέξανδρου Παπαγεωργίου και σε εκείνο της Εστίας.¹⁴⁵

Η ύλη στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, από τον δεύτερο τόμο και έπειτα, διαιρείται σε τρία μέρη. Το ένα ονομάζεται «Η ποικίλη» και περιλαμβάνει διατριβές. Στη συνέχεια, έχουμε την «Ακαδημία», όπου και δημοσιεύονται σοβαρά έργα και ακολουθεί το ποιητικό τμήμα του «Παρνασσού».¹⁴⁶ Από τον τόμο του 1885 η διαίρεση αυτή της ύλης καταργείται και ενοποιείται κάτω από την ενιαία θεματική «Σύγχρονος φιλολογική και καλλιτεχνική στοά».

Ας συνεχίσουμε δίνοντας κάποιες περισσότερες λεπτομέρειες για το ημερολόγιο και τα έτη κυκλοφορίας του.

Αρχικά, να πούμε ότι τα έτη κυκλοφορίας του δεν ήταν συναπτά. Έτσι, από τους 16 του τόμους ο πρώτος εκδόθηκε το 1881 και συνεχόμενα έως το 1887, ενώ οι επόμενες εκδόσεις έγιναν το 1889, 1891, 1894-1896, 1898-1899, 1912 και, τέλος, 1914.

---

142. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 54-57.

143. Βλ. Αλέξανδρος Θ. Φιλαδελφεύς, *ό.π.* σ. 354.

144. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 53-54.

145. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 54.

146. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 56.

Αυτό που αξίζει να αναφερθεί σε αυτό το σημείο είναι ότι κάθε τόμος της *Ποικίλης* ήταν αφιερωμένος σε κάποιο διακεκριμένο πρόσωπο της εποχής.¹⁴⁷ Επί παραδείγματι, ο τόμος του 1887 είναι αφιερωμένος στον Εμμανουήλ Ν. Πρασσακάκη, εκείνος του 1896 στον Χρηστάκη Β. Ζωγράφο, ενώ τόμος του 1912 στον Ιωάννη Α. Βαλαωρίτη¹⁴⁸.

Το αρχικό όνομα του ημερολογίου ήταν *Ποικίλη Στοά* και συνοδευόταν από τον υπότιτλο *Ετήσιον Ημερολόγιον*, ο οποίος το 1885 μετετράπη σε *Εθνικόν Ημερολόγιον* για να του προστεθεί το 1894 το επίθετο *Εικονογραφημένον* (*Εθνικόν Εικονογραφημένον Ημερολόγιον*). Από την έκδοση του 1899 και έπειτα ο υπότιτλος που το συνοδεύει είναι *Εθνική Εικονογραφημένη Επετηρίς*. Τα παραπάνω στοιχεία παρατίθενται, όπως καταγράφηκαν ύστερα από προσωπική ανασκόπηση των τόμων της *Ποικίλης Στοάς*.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Αρσένης στον τόμο του 1899 προέβη σε μια καινοτομία για την εποχή, ανακοινώνοντας ότι θα προχωρήσει στην κατάργηση του ημερολογίου από τις σελίδες του εντύπου, βαδίζοντας σε μια νέα εποχή πιο έντονης φιλολογικής δράσης και προσφοράς στα ελληνικά γράμματα.¹⁴⁹

Την παραπάνω αναγγελία, όμως, έρχεται να διαδεχθεί μια διακοπή της έκδοσης του εντύπου διάρκειας 13 χρόνων, για να επανακυκλοφορήσει το 1912 με συνεκδότη τον Μιχαήλ Α. Ραφαήλοβιτς, ο οποίος και παρότρυνε τον Αρσένη σε αυτή την επανέκδοση. Στον τόμο αυτό του 1912, του «δέκατου πέμπτου πανηγυρικού έτους»¹⁵⁰, (Προς τον απανταχού Ελληνισμόν 1912, 5), όπως διαβάζουμε, ο Αρσένης νιώθει να την ανάγκη να απολογηθεί στους αναγνώστες για την πολυετή αυτή διακοπή της *Ποικίλης Στοάς*. «*Η Ποικίλη Στοά* οφείλει προς άπαντα το Ελληνικόν μίαν εξήγησιν», μια «*απολογία του πεπρωμένου*», διαβάζουμε στις πρώτες σελίδες του τεύχους.¹⁵¹

Οι δύο συνεκδότες εξέδωσαν από κοινού τους δύο τελευταίους τόμους του ημερολογίου, με τον τελευταίο να είναι αφιερωμένος στους Βαλκανικούς πολέμους.¹⁵²

Εν κατακλείδι, η *Ποικίλη Στοά* αποτέλεσε φορέα νέων ιδεών με ωφελιμιστικό και διδακτικό χαρακτήρα στοχεύοντας, ταυτόχρονα στην πνευματική αναμόρφωση της

---

147. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 53, 56.

148. Βλ. *Ποικίλη Στοά. Εθνικόν Ημερολόγιον*, τχ. 7 (1887), σ. 2, *Ποικίλη Στοά. Εθνικόν Εικονογραφημένον Ημερολόγιον*, τχ. 12 (1896), σ. 3 και *Ποικίλη Στοά. Εθνική Εικονογραφημένη Επετηρίς*, τχ. 15 (1912), σσ. 3-4.

149. Βλ. «Προς το φίλοκαλον κοινόν των Ελλήνων», στο *Ποικίλη Στοά. Εθνική Εικονογραφημένη Επετηρίς*, 1899, σ. 2.

150. Βλ. «Προς τον απανταχού Ελληνισμόν», στο *Ποικίλη Στοά. Εθνική Εικονογραφημένη Επετηρίς*, 1912, σ. 2.

151. Βλ. «Προς τον απανταχού Ελληνισμόν», *ό.π.*, σ. 4.

152. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 57.

ελληνικής κοινωνίας, έχοντας ταυτόχρονα απομακρυνθεί από το ημερολογιακό περιεχόμενο των παραδοσιακών ημερολογιακών εκδόσεων.

1.9.4 Το Μικρασιατικόν Ημερολόγιον της Ελένης Σβορώνου (1907-1918)

Το συγκεκριμένο ημερολόγιο έχει ιδιαίτερη θέση και αξία για την εργασία μας, αφού αποτελεί έργο και πόνημα γυναίκας εκδότριας, η οποία μάλιστα έχει λογοτεχνική παρουσία και στο *Ημερολόγιον του Σκόκου*.

Πρόκειται για λόγια και λυρική ποιήτρια (1879-1918) με αρχοντική καταγωγή από την Κεφαλλονιά, η οποία όμως γεννήθηκε στη Νέα Έφεσσο και μεγάλωσε στη Σαμό, όπου και τελικά εξελίχθηκε όλη της η δραστηριότητα.¹⁵³

Η οικογένειά της φαίνεται να ήταν αρκετά ισχυρή, με τον παππού της, Γεράσιμο Σβορόνο, ως συνταγματάρχη του ρωσικού στρατού και υπασπιστής της Αικατερίνης και μετέπειτα ως Γενικός πρόξενος της Ρωσικής Αυτοκρατορίας και μέλος της φιλικής Εταιρείας, να έχει αναλάβει την εξέγερση των Σάμιων εναντίον των Τούρκων. Μητέρα της ήταν η Φιορίτσα και πατέρας της ο Σταύρος Σβορόνος, οι οποίοι και είχαν φιλοξενήσει στο αρχοντικό τους στη Σάμο τη Βασίλισσα Όλγα και τον πατέρα της. Αδέλφια της ήταν Μαρία και ο Γεράσιμος. Η πρώτη μετά τον θάνατο της αδελφής της ανέλαβε την έκδοση του τελευταίου τόμου του *Μικρασιατικού Ημερολογίου* που εξέδιδε η Ελένη Σβορώνου, ενώ ο Γεράσιμος μη αντέχοντας το χαμό της αδελφής του τον Σεπτέμβριο του 1918, μετά από μακρά ασθένεια, έφυγε και εκείνος από τη ζωή 22 ημέρες μετά το θάνατό της.¹⁵⁴

Γενικά, η Σβορώνου είχε επιδοθεί στη λογοτεχνία και κυρίως στην ποίηση, με την πρώτη της εμφάνιση να γίνεται το 1900 με την έκδοση της ποιητικής συλλογής *Εαρινά Φύλλα*, την οποία και ακολούθησε η συλλογή *Δειλίνα*, 10 χρόνια αργότερα. Τα ποιήματά της δημοσιεύονταν τόσο σε ελληνικά όσο και σε γαλλικά περιοδικά, γεγονός που της απέδωσε τον χαρακτηρισμό «η αηδών της Σάμου», ενώ συνεργασία είχε με σχεδόν όλα τα ελληνικά φιλολογικά έντυπα της εποχής.¹⁵⁵

Εκτός από την ποίηση ασχολήθηκε και με την πεζογραφία, την ηθογραφία, τη λαογραφία και τα επιγράμματα.¹⁵⁶

153. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 94 και «Πραγματολογικόν λεύκωμα. Α΄. Αι κυρίαί και Δεσποινίδες συγγραφείς και λόγια εκ του συνεργατικού κύκλου του Εθν. Ημερολογίου», στο *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν, και γελοιογραφικόν* (1910), σ. 7.

154. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 94, 96.

155. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 96.

156. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 96, «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Ελένη Σβορώνου», *Εθνικό Κέντρο Βιβλίου*, <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=559>, [16. 05. 2020] και «Εκατό χρόνια από το θάνατο της Ελένης Σβορώνου», στο *Σαμιακόν Βήμα* (30/11/2020), http://samiakonvima.blogspot.com/2018/11/blog-post_830.html#.XsBPskQzblU, [16. 05. 2020].

Να σημειωθεί, πως σημαντικό κομμάτι της δραστηριότητάς της αποτέλεσε η έκδοση του *Ημερολογίου του Αιγαίου* και του *Μικρασιατικού Ημερολογίου*, με την έκδοση του οποίου ασχολήθηκε επαγγελματικά δημιουργώντας μια ακμαία εκδοτική επιχείρηση, τη λειτουργία της οποίας συμπληρώνει το ιδιόκτητο *Τυπογραφείον του Μικρασιατικού Ημερολογίου*.¹⁵⁷

Αναφορικά με το *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον*, μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί φυσική συνέχεια του *Ημερολογίου του Αιγαίου*, με το οποίο και ξεκινά η εκδοτική δραστηριότητα της Σβορώνου και το οποίο εξέδιδε μαζί με τον Θρασύβουλο Μάλη. Η διάρκεια του *Ημερολογίου του Αιγαίου* ήταν σύντομη, μόλις δύο χρόνια (1905-1906), μπορούμε να πούμε όμως, ότι αποτέλεσε τη βάση για την έκδοση του μακροβιότερου *Μικρασιατικού Ημερολογίου*, καθώς εμφανίζει τα ίδια κοινά χαρακτηριστικά με εκείνο: ίδιο σχήμα, ίδια καλαισθητή εξωτερική εμφάνιση, ίδια θεματογραφία.¹⁵⁸

Από το 1907 έως το 1908 η Σβορώνου αναλαμβάνει μόνη της την έκδοση του νέου πλέον ημερολογίου. Συνολικά θα εκδοθούν 16 τόμοι -2 τόμοι του πρώτου ημερολογίου, 13 τόμοι του *Μικρασιατικού* και ένας τόμος που θα εκδοθεί μετά το θάνατο της εκδότριας από την αδελφή της.¹⁵⁹

Τόπος έκδοσης των ημερολογίων ήταν η Σάμος, γεγονός που εκ προοιμίου σημαίνει δυσκολίες, όντας ένα μικρό νησί χωρίς τις παροχές και δυνατότητες της πρωτεύουσας. Σε αυτό μπορούν να προστεθούν και όλα τα κακώς κείμενα που συνεπάγεται η υποτέλεια στον τουρκικό ζυγό. Η έκδοση των πρώτων ετών γινόταν στο Ηγεμονικό Τυπογραφείο του νησιού, ενώ από το 1908 συνεχίζεται στο *Τυπογραφείον του Μικρασιατικού Ημερολογίου* που δημιούργησε η εκδότρια στο Βαθύ, το οποίο έρχεται να συμπληρώσει την ακμάζουσα εκδοτική επιχείρησή της.¹⁶⁰

Η θεματογραφία που περιλάμβανε το εν λόγω ημερολόγιο σχετιζόταν με την αρχαιολογία, την ιστορία, τη λαογραφία, τη λογοτεχνία, την ποίηση. Περιλάμβανε, επίσης, θέματα εκκλησιαστικού, ιατρικού και αθλητικού χαρακτήρα καθώς και βιογραφίες. Στις σελίδες του, επίσης, φαίνεται έκδηλο το ενδιαφέρον για τα εθνικά και

---

157. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 96-98, Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.*, σσ. 270-271 και «Πραγματολογικόν λεύκωμα. Α'. Αι κυρίαί και Δεσποινίδες συγγραφείς και λόγιοι εκ του συνεργατικού κύκλου του Εθν. Ημερολογίου», *ό.π.*, σ. 7.

158. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 96.

159. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 96.

160. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 96-98 και Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 271.

κοινωνικά προβλήματα της Ελλάδας, με τη στενότερη και ευρύτερη σημασία της λέξης.¹⁶¹

Η εικονογράφηση του εντύπου κατέχει σπουδαία θέση. Στις σελίδες του περιλαμβάνονται εκτός από τις φωτογραφίες και τα πορτραίτα τα οποία και συνόδευαν τις βιογραφίες, και πλήθος καλλιτεχνικών και τοπογραφικών εικόνων.¹⁶²

Στις σελίδες του ημερολογίου εμφανίζονται πολλές εξέχουσες προσωπικότητες της λογοτεχνίας και της επιστήμης. Κάποιοι από αυτούς ήταν: ο Μπάμπης Άννινος, ο Ι. Γενάδιος, ο Γρ. Ξενόπουλος, ο Τ. Μωραΐτης, ο Δ. Βικέλας, ο Αλ. Παπαδιαμάντης, ο Σκόκος καθώς και πολλοί ακόμη.¹⁶³

Το *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον* ήταν ένα έντυπο με τεράστια επιτυχία, το οποίο και εκδιδόταν σε 400 περίπου σελίδες ετησίως, μέχρι το 1916 τουλάχιστον, οπότε και αρχίζουν τα προβλήματα. Αιτία ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο οποίος εκτός από τις δυσκολίες στην προμήθεια των αναγκαίων υλικών για την έκδοση του ημερολογίου που προκάλεσε, έφερε επίσης διωγμούς και καταστροφές. Έτσι, οι δύο τελευταίοι τόμοι του εντύπου εκδόθηκαν σε λίγες σελίδες και σε πολύ κακή ποιότητα.¹⁶⁴

Η σημασία του *Μικρασιατικού Ημερολογίου* ήταν μεγάλη, καθώς λειτούργησε ως «πνευματικός σύνδεσμος μεταξύ των Ελλήνων της διασποράς, των ξενιτεμένων Σαμίων και των Μικρασιατών», όπως αναφέρει η Παπαδάκη¹⁶⁵ (1998, 98), ενώ αποτελεί και πηγή πληροφοριών για την Ελλάδα της εποχής εκείνης.¹⁶⁶

---

161. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 96-99.

162. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 99.

163. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 98.

164. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 98.

165. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 98.

166. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 99.

1.10 Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν-Ο εκδότης

Ο Κωνσταντίνος Φ. Σκόκος (1854-1929), Κυκλαδίτης στην καταγωγή, γεννήθηκε και πέρασε όλη του τη ζωή στην Αθήνα. Σπούδασε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, χωρίς όμως να ασχοληθεί επαγγελματικά με τη νομική. Αντίθετα, ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία, με μελέτες φιλολογικού και κοινωνικού χαρακτήρα, ενώ δημοσίευσε ευθυμογραφήματα, χρονογραφικά και ηθογραφικά κείμενα καθώς και σατιρικούς στίχους, υπογράφοντας συχνά με το ψευδώνυμο Σατανάς.¹⁶⁷

Είχε παντρευτεί την ξαδέλφη του Νικολάου Επισκοποπούλου, γνωστός με το ψευδώνυμο Nicolas Segur, Αδριανή Επισκοποπούλου με την οποία απέκτησε δύο γιούς, τον Φίλιππο και των Αντώνη. Ο πρώτος ήταν βοηθός του Σκόκου κατά τα δέκα τελευταία χρόνια στο *Ημερολόγιο*, ενώ ο δεύτερος είχε διαπρέψει ως πιανίστας.¹⁶⁸

Την πρώτη του εμφάνιση στη λογοτεχνία την έκανε το 1874 με το έμμετρο αλληγορικό κείμενο *Πλάτανος και λεμονέα. Αλληγορία έμμετρος*.¹⁶⁹ Στη συνέχεια, ακολούθησαν δύο ποιητικές συλλογές, που φέρουν τους τίτλους *Έαρ ήτοι συλλογή λυρικών ποιήσεων* (1875) και *Ακτίνες και μύρα. Λυρική συλλογή τυχούσα του πρώτου επαίνου εν τω Βουτσιναιώ ποιητικό διαγωνίσματι του 1876* (1877), ενώ δημοσίευσε και κάποιες συλλογές επιγραμμάτων¹⁷⁰ και ευθυμογραφημάτων.¹⁷¹ Επίσης, ο Σκόκος

---

167. Βλ. Στέφανος Διαλησμάς, «Το “Ημερολόγιον Σκόκου” και τα πάθη των συνεργατών του», στο *Αθηναϊκό ημερολόγιο 1997, έτος όγδοο* (1997), σ. 130, λήμμα «Κωνσταντίνος Σκόκος», *Wikipedia*, https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CF%89%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AF%CE%BD%CE%BF%CF%82_%CE%A3%CE%BA%CF%8C%CE%BA%CE%BF%CF%82, [07. 05. 2020], «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Σκόκος Κωνσταντίνος», *Εθνικό Κέντρο Βιβλίου*, <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?page=NODE&cnode=461&t=564>, [07. 05. 2020], Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 64 και Χάρης Πάτσης, «Σκόκος Κωνσταντίνος (1854-1929)», στο *Μεγάλη εγκυκλοπαίδεια της νεοελληνικής λογοτεχνίας (από τον 10ο αιώνα μ.Χ. μέχρι σήμερα)*, τ. 12, εκδ. Χάρη Πάτση Ε. Π. Ε., Αθήνα 1968, σ. 244.

168. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 70.

169. Βλ. «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Σκόκος Κωνσταντίνος», *ό.π.*

170. Τα «Επιγράμματα» κυκλοφόρησαν το 1921 και αποτελούν μια συλλογή επιγραμμάτων του Σκόκου, πολλά εκ των οποίων είχαν πρωτοδημοσιευθεί στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* του ίδιου και σε θέσεις όπου έμενε κάποιος κενός χώρος. Πρόκειται για τετράστιχα ή οχτάστιχα γεμάτα υπονοούμενα, για «στιχοπαιχνιδάκια –όπως τα ονόμασε ο Ξενοπούλος», τα οποία αναδείκνυαν την «εξυπνάδα», τη «σάτιρα» και «το άφθονο γέλιο... που είχε συγκεντρωμένα μέσα του» ο Σκόκος. Σχετικά βλ. Δημ. Μάργαρης (επίμ.), *ό.π.*, σ. 311.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Νεκτάριος Κακατσάκης, «Επίκαιρος όσο ποτέ ο... Σκόκος», *Χανιώτικα Νέα* (2014), <https://www.haniotika-nea.gr/epikeros-oso-pote-o-skokos/>, [30. 12. 2020] και Δημ. Μάργαρης (επίμ.), *ό.π.*, σσ. 310-311.

171. Στο συγγραφικό έργο του Σκόκου, εκτός από τις προαναφερθείσες ποιητικές συλλογές, ανήκουν και οι παρακάτω μελέτες, ηθογραφίες, επιγράμματα, διηγήματα κλπ. . όπως αυτά ανακτήθηκαν από

δημοσίευε, ως επί τω πλείστον στο δικό του έντυπο, και κάποια μονόπρακτα ή πολύπρακτα θεατρικά έργα, κατά βάσει κωμωδίες.¹⁷²

Αν και συνεργάστηκε με πολλές εφημερίδες¹⁷³ και περιοδικά της εποχής, γνωστός στον χώρο των γραμμάτων έγινε με το εικονογραφημένο *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν*, γνωστό και ως *Ημερολόγιον Σκόκου*, του οποίου ήταν διευθυντής και αρχισυντάκτης (Παπαδάκη 1998) και το οποίο εξέδιδε ανελλιπώς επί 33 χρόνια (1886-1918)¹⁷⁴.

Αναφορικά με το *Ημερολόγιο*, μπορεί να ειπωθεί ότι ο Σκόκος το αγαπούσε και το φρόντιζε πολύ, χωρίς να εστιάζει σε οικονομικές απολαβές. Ο ίδιος σχολιάζει σε κείμενο του στο δεύτερο έτος κυκλοφορίας του δημιουργήματός του ότι «το ημέτερον Ημερολόγιον δεν ελαύνεται εκ κερδοσκοπικών βλέψεων» γεγονός το οποίο «μαρτυρεί η ευτελεστάτη τιμή».¹⁷⁵

Η αγάπη, η φροντίδα και ο δεσμός που είχε αναπτυχθεί στο πέρας των ετών από τον Σκόκο προς το *Ημερολόγιο*, ήταν τόσο έντονοι που ο Νιρβάνας φτάνει στο σημείο να γράψει, 11 χρόνια μετά την έκδοση του τελευταίου τόμου του: «Από την ημέραν που απέθανε το «Εθνικόν Ημερολόγιον» -το Ημερολόγιον Σκόκου- ο Σκόκος ουσιαστικώς είχε παύσει να ζή».¹⁷⁶ Αυτή του την αγάπη και την αφοσίωση προς το δημιούργημά του περιγράφεται γλαφυρά: «Όλες του οι μέρες, όλες του οι ώρες είταν

διάφορες πηγές: *Η προξενεία. Κωμωδία πρωτότυπος (αστειοτάτη) εις πράξιν μίαν* (1877), *Κοινωνιολογία. Σελίδες εκ του καθ' εκάστην βίου* (1882), *Έρωσ υπό δοκιμασίαν. Χαρακτήρ εις πράξιν μίαν* (1883), *Διατί δεν είμεθα εντυχείς* (1889), *Το Ελληνικόν διήγημα ήτοι απάνθισμα εκλεκτών διηγημάτων της νέο-ελληνικής λογοτεχνίας μετά γραμματολογικού σημειώματος και εικόνων των συγγραφέων* (1920, 2 τόμοι), *Τα παράξενα της ζωής. Σελίδες ημερολογίου. Ευθυμογραφήματα, κοινωνιολογικά σκαλαθύρματα, εικόνες, τύποι, χαρακτηρισμοί, εντυπώσεις* (1921), *Νεοελληνική ανθολογία. Από τα εκλεκτότερα ποιήματα της νεωτέρας Ελλάδος (Μετ' εικόνων και βιογραφιών)* (1922-1923, 12 τεύχη), *Εταίροι και παλλακαί εις την αρχαίαν Ελλάδα* (1923), *Σκίτσα από την ζωήν. Χρονογραφήματα, ευθυμογραφήματα* (1929), *Επιγράμματα. Παλαιά και νεώτερα. (1886-1920 και 1921-1927)* (1930), *Το ελληνικόν διήγημα. Η ανθολογία του Κωνστ. Φ. Σκόκου* (2014). Να σημειωθεί ότι οι ημερομηνίες έκδοσης κάποιων εκ των παραπάνω έργων μπορεί να διαφέρουν από πηγή σε πηγή και προτιμήθηκε να αναφερθεί η χρονολογία εκείνη η οποία απαντάται στις περισσότερες.

Σχετικά βλ. Βάλτερ Πούχγερ, Χριστίνα Λυσσάρη, λήμμα «Σκόκος, Κωνσταντίνος Φ.», *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2007, σσ. 2032-2033, Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 64, Δημ. Μάργαρης (επίμ.), *ό.π.*, σ. 310 και Παύλος Δρανδάκης, «Σκόκος, Κωνσταντίνος Φ.», *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, 2^η εκδ, τ. 21, εκδ. Ο Φοίνιξ Ε. Π. Ε., σσ. 944-945, Χάρης Πάτσης, *ό.π.*, σ. 244.

172. Βλ. «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Σκόκος Κωνσταντίνος», *ό.π.*, Βάνια Παπανικολάου, *ό.π.*, σσ. 106-107 και Δημ. Μάργαρης (επίμ.), *ό.π.*, σ. 310.

173. Κάποιες από τις εφημερίδες με τις οποίες συνεργάστηκε ήταν η *Αιών*, *Παλιγγενεσία*, *Καιροί*, *Νέα Ιδέα*, *Χρόνος*, *Νέα Εφημερίς*, *Αθήναι*, *Εστία* κ. ά.

174. Βλ. «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Σκόκος Κωνσταντίνος», *ό.π.* και Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 64.

175. Βλ. Κ. Φ. Σκόκος, «Ολίγα απαραίτητοι λέξεις προς τους κυρίους αναγνώστας», στο *Ετήσιον ημερολόγιον χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν*, 1887, σ. 6.

176. Βλ. Παύλος Νιρβάνας, «Ένας άνθρωπος και ένα βιβλίο», στο *Νέα Εστία*, τχ. 57 (1929), σ. 324.

αφιερωμένες σ' αυτό. Δεν έκανε άλλο παρά να το καταρτίζει, να το φροντίζει, να το καλλιεργεί από χρόνο σε χρόνο και να το διαδίδει σ' όλο τον Ελληνισμό». ¹⁷⁷

Ο εκδότης είχε φροντίσει, μάλλον ασυναίσθητα, να δημιουργήσει με τις ενέργειες και δράσεις του έναν ιδιαίτερο δεσμό μεταξύ του *Ημερολογίου*, δηλαδή του ίδιου και των συνεργατών του και του αναγνωστικού κοινού του, αφού η επικοινωνία του Σκόκου με τα άλλα δύο σκέλη της εξίσωσης ήταν διαρκής. Η αλληλογραφία με τους συνεργάτες και τους συνδρομητές ήταν συνεχής, Φαίνεται, μάλιστα, ότι γινόταν ιδιαίτερα φορτικός στους λογοτέχνες συνεργάτες του, τους οποίους και βομβάρδιζε με επιστολές για να τηρούν τα χρονοδιαγράμματα. Βέβαια, ήταν και τυπικός ως προς τις πληρωμές του, αφού απέστειλε άμεσα την αμοιβή των λογοτεχνών αμέσως μετά τη λήψη των χειρόγραφων. Όσον αφορά στους συνδρομητές, φαίνεται να έχουν την ευχέρεια και ελευθερία να αποστέλλουν στον εκδότη κριτικές σχετικά με τα άρθρα του *Ημερολογίου*. ¹⁷⁸

Όλες οι φροντίδες και η αγάπη που έδειξε ο Σκόκος για το δημιούργημά του, αδιαφορώντας για τις οικονομικές απολαβές και δίνοντας ιδιαίτερη σημασία και έμφαση στην ποιότητα του, είτε αυτή αφορά στην εικονογράφιση και το λογοτεχνικό περιεχόμενο είτε στην ποιότητα του χαρτιού και τη βιβλιοδεσία, το κατέστησαν ίσως το πιο δημοφιλές έντυπο της εποχής. Ένα έντυπο στις σελίδες του οποίου αποτυπώθηκε ολόκληρη η κίνηση, πνευματική και κοινωνική, του τόπου και της εποχής έκδοσης του. Ένα έντυπο το οποίο «ο Σκόκος έπαψε να το βγάζει...από την πολλή αγάπη που του είχε». ¹⁷⁹

---

177. Βλ. Δημ. Μάργαρης (επίμ.), *ό.π.* σ. 310.

178. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 67 και Παύλος Νιρβάνας, *ό.π.*, σ. 325.

179. Βλ. Δημ. Μάργαρης (επίμ.), *ό.π.* σ. 311.

1.11 Το Ημερολόγιο

Η κυκλοφορία του *Ημερολογίου του Σκόκου*, του οποίου ήταν διευθυντής και αρχισυντάκτης¹⁸⁰, ξεκίνησε το 1886, οπότε και έφερε τον τίτλο *Γελοιογραφικόν Ημερολόγιον*, όπως φαίνεται και στην πρώτη σελίδα του¹⁸¹.

Την αναγγελία της έκδοσής ανέλαβε μέσα από την εφημερίδα του ο Σουρής το 1885:

Σκόκου Ημερολόγιον με το εορτολόγιον
Σκόκου Ημερολόγιον γελοιογραφικόν,
με τρέλλαις, με πηδήματα, με φρέσκαϊς εξυπνάδες,
με ύλην πολυποίκιλον, με άλας Αττικόν,
και με φιγούραις μερικαίς και τόσους χωρατάδες.
Την έκδοσίν του χάσκοντες προσμένομεν κι εμείς, κ
κι εις τα οδούς θα πωληθή αντί μίας δραχμής.¹⁸²

Γενικά, πρόκειται για ένα μακροβιότατο έργο ετήσιας έκδοσης, που αριθμεί 33 τόμους και εκδίδεται για 33 ολόκληρα χρόνια, ως και το 1918 και στο οποίο παρελαύνουν οι σημαντικότεροι Έλληνες λογοτέχνες και καλλιτέχνες εντός αλλά και εκτός των ελληνικών συνόρων.

Το μέγεθός των τόμων του αγγίζει τις 400 περίπου σελίδες, ενώ τα αντίτυπά του φτάνουν τα 4000 κατ' έτος, αριθμός τεράστιος για τα δεδομένα της εποχής. Η τιμή του από το έτος πρώτης έκδοσής του και μέχρι το 1906 ήταν εκείνη των 5 δραχμών, ενώ από το 1907 και έπειτα άλλαξε και διαμορφώθηκε στις 5,5 δραχμές για τους συνδρομητές εντός Ελλάδας και στις 6 δραχμές για τους συνδρομητές του εξωτερικού. Η έκδοσή του γινόταν αρχικά από το τυπογραφείο του Ανέστη Κωνσταντινίδη, όμως από το 1908 και ως το 1918, οπότε και τυπώθηκε ο τελευταίος τόμος του ημερολογίου, την έκδοσή του είχε αναλάβει το τυπογραφείο της Εστίας των Κ. Μάϊσνερ και Ν. Καργαδούρη.¹⁸³

---

180. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 64.

181. Βλ. «Εθνικό Ημερολόγιο Σκόκου (1886-1918)», στο *Λήκυθος*, <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/13950>, [09. 05. 2020].

182. Βλ. Γεώργιος Σουρής, «Σκόκου ημερολόγιον με το εορτολόγιον», στο *Ο Ρωμηός*, τχ. 92 (26. 10. 1885), σ. 4.

183. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 66, 69 και Στέφανος Διαλησμάς, *ό.π.*, σσ. 130, 132.

Ως στόχος του Σκόκου κατά την έκδοση του ημερολογίου είχε τεθεί η παρουσίαση στο αναγνωστικό κοινό μιας δουλειάς νέας, χωρίς προηγούμενο και η συγκέντρωση στις σελίδες του «τας λεπτοτέρας και αττικωτέρας ευφυΐας των παρ' ημίν δημοσιολόγων»¹⁸⁴, με αναγνωστικό κοινό που ξέφευγε από τα ελληνικά σύνορα και έφτανε ως την Τουρκία, τη Ρουμανία και τη Ρωσία, την Αίγυπτο, το Σουδάν και άλλες αγγλικές αποικίες της αφρικανικής ηπείρου.¹⁸⁵

Την επόμενη χρονιά, το 1887, το όνομα του περιοδικού άλλαξε σε *Ετήσιον Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν*, τίτλος ο οποίος και χρησιμοποιείται στις εκδόσεις του 1888-1890. Πέντε χρόνια μετά την πρώτη έκδοσή του (1891), το ημερολόγιο μετονομάστηκε σε *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν* με αναγνωστικό κοινό που έφτανε ως τις «εσχατιές της ελληνικής Διασποράς».¹⁸⁶

Αυτοί οι προσδιορισμοί και υπότιτλοι που χρησιμοποιήθηκαν στο *Ημερολόγιο* –«Γελοιογραφικόν» μόνο στην αρχή, «Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν» στη συνέχεια, αλλά και «Εθνικόν» μέχρι το τέλος του- μαρτυρά τον προσανατολισμό και την πορεία πλεύσης του.¹⁸⁷ Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, αυτό το πρώτο χαρακτηριστικό του, η διάθεση για σάτιρα, το ακολουθεί σε όλα τα χρόνια κυκλοφορίας του, αφού αναπόσπαστο κομμάτι της ύλης του ήταν τα σατιρικά άρθρα, οι γελοιογραφίες και τα επιγράμματα. Οι υπόλοιποι προσδιορισμοί δείχνουν και εκείνοι με τη σειρά τους την πορεία πλεύσης του εντύπου με έμφαση να δίνεται στην επαφή με τις ιστορικές και λογοτεχνικές τάσεις των καιρών. Τώρα η «εθνικότητά» του εντοπίζεται στο ότι στις σελίδες του φιλοξενεί τους σημαντικότερους λογοτέχνες της εποχής με αποτέλεσμα να αποτελεί καθρέφτη της λογοτεχνικής παραγωγής της περιόδου σε συνδυασμό με τον ρόλο που είχε ξεκινήσει να διαδραματίζει στην διαμόρφωση μιας κοινής εθνικής συνείδησης και την ταυτόχρονη ανάδειξή του στο

---

184. Βλ. Ιωάννης Ισιδωρίδης Σκυλίσης, «Το κάτω της γραφής», στο *Γελοιογραφικόν ημερολόγιον*, τόμ. Α' (1886), σ. 60.

185. Βλ. Παύλος Νιρβάνας, *ό.π.*, σ. 325, Κ. Φ. Σκόκος, «Αναγκαία δήλωσις», στο *Εθνικόν ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν* (1918), σ. 3. και Κ. Φ. Σκόκος, «Αναγκαία δήλωσις προς τους απανταχού φίλους και συνδρομητάς του "Εθνικού Ημερολογίου"», στο *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν* (1908), σ. 3.

186. Βλ. Κώστας Μερούσης, «Ημερολόγιον Κ. Φ. Σκόκου», στο *Απλωταριά. Η διαφορετική φωνή της Χίου* (18. 04. 2018), <https://www.aplotaria.gr/imerologion-skokou/>, [09. 05. 2020] και Στέφανος Διαλησμάς, *ό.π.*, σ. 130.

187. Βλ. Δήμητρα Αντ. Γιαννικοπούλου, *ό.π.*, σ. 19 και Κ. Φ. Σκόκος, «Ολίγα απαραίτητοι λέξεις...», *ό.π.*, σσ. 5-6.

«κατ' εξοχήν πανελλήνιον βιβλίον» ως «ο μόνος πνευματικός σύνδεσμος μεταξύ των εν διασπορά Ελλήνων και της μητροπόλεως».¹⁸⁸

Το 1918 και εξαιτίας του Α Παγκοσμίου Πολέμου, που ήδη μαινόταν, οδήγησε πρώτον σε έλλειψη των μέσων εκείνων που επέτρεπαν την καλή του εμφάνιση, δεύτερον σε οικονομική δυσχέρεια και τρίτον σε αποκλεισμό των συνδρομητών του εξωτερικού. Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρει η Παπαδάκη (1998), με την έναρξη του παγκοσμίου πολέμου διακόπηκε η επικοινωνία με τη Γερμανία, απ' όπου και γινόταν η προμήθεια του illustration χαρτιού που χρησιμοποιούσε ο Σκόκος. Αυτό σαν αποτέλεσμα είχε τη μείωση των σελίδων των τόμων που ακολούθησαν, με τον τόμο του 1918 να εκδίδεται με 200 μόνο σελίδες. Όλη αυτή την κατάσταση δυσχέρανε και το έλλειμμα που προέκυψε κατά το 1917 λόγω διαφόρων λόγων (υπερτίμηση εκδοτικών εργασιών και αύξηση ταχυδρομικών τελών)¹⁸⁹.

Σε αυτά προστέθηκε και η απώλεια χιλιάδων συνδρομητών του Ελληνισμού του εξωτερικού λόγω των αναταραχών και διωγμών της εποχής (Ανατολική Ρωμυλία, Ρουμανία, Ρωσία, Μ. Ασία) και της δυσκολίας στην επικοινωνία που προέκυψε εξαιτίας του πολέμου¹⁹⁰.

Εξαιτίας όλων των παραπάνω, ο Σκόκος αναγκάστηκε το 1918 να σταματήσει την έκδοσή του εντύπου, ώστε να μην χρειαστεί να κάνει περικοπές στην ποιότητα του, εκπίπτοντας σε φτηνό χαρτί, σε λίγες εικόνες και σε μείωση περιεχομένου.¹⁹¹ Πριν, βέβαια, την τελική διακοπή της κυκλοφορίας του εντύπου, ο Σκόκος διενήργησε πολλές προσπάθειες για να την ανακόψει και για να διατηρήσει στο ακέραιο την ποιοτική υπεροχή του ημερολογίου αυτή του η προσπάθεια γίνεται φανερή σε πολλά άρθρα του ίδιου, με τα οποία και απευθύνεται στους αναγνώστες του:

Θα ηδυνάμην αξιόλογα, χωρίς διόλου να αυξήσω την τιμήν του βιβλίου, να συγκαλύψω εν μέρει τας ζημιάς, ελαττώνων κατά ποιόν και ποσόν την καλλιτεχνικήν και φιλολογικήν αρτιότητα του Ημερολογίου μου. Ολιγότεραι εικόνες, ευθυνότερος χάρτης, απλουστέρα τυπογραφική εργασία, ύλη αραιότερα και άνευ επιλογής...Αλλά τοιαύτη λοξοδρομία θα ήτο αναξία της πανελληνίου φήμης του Ημερολογίου.¹⁹²

---

188. Βλ. Παύλος Νιρβάνας, *ό.π.*, σ. 326 και Στέφανος Διαλησιμάς, *ό.π.*, σσ. 130-131.

189. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 69.

190. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 70.

191. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 70 και Στέφανος Διαλησιμάς, *ό.π.*, σ. 132.

192. Βλ. Κ. Φ. Σκόκος, «Αναγκαία δήλωσις προς τους απανταχού φίλους...», *ό.π.*, σ. 4.

Προς μικράν μόνον ανακούφισιν έκρινεν απαραίτητον να ελαττώση κατά τι το ποσόν και τον όγκον του εφετεινού τόμου, χωρίς ουδ' επ' ελάχιστον να μειωθή η ποιοτική αυτού αξία... Θα ήτο δυνατόν βέβαια, αντί της οικονομίας ταύτης, να θυσιασθή εις τον όγκον η πολυτέλεια και η εσωτερική αξία του βιβλίου. Πρόστυχος χάρτης, ολιγώτεροι εικόνες, πρόχειρον συνονθύλευμα ύλης...προς δε βιβλιοδεσία υποδεεστέρα θα έλυνον κάπως το ζήτημα. Αλλά το μέτρον τούτο εθεώρησεν ως αυτόχρημα εμπαιγμόν και ύβριν προς την νοημοσύνην και την καλαισθησίαν των αναγνωστών.¹⁹³

Αλλ' ο ανά χείρας τόμος του 1918 εμφανίζεται υπό έτι χειροτέρας συνθήκας...Η Ελλάς η ελευθέρα αδυνατεί να συντηρήση μίαν έκδοσιν, ως το Ημερολόγιον...Δύο τρόποι υπεδεικνύοντο: η να διακοπή εντελώς η Έκδοσις του «Εθνικού Ημερολογίου» προς αποφυγήν της αφεύκτου ζημίας, ή να διπλασιάσωμεν την τιμήν αυτού.... Επροτιμήσαμεν να το μικρύνωμεν εις όγκον και έκτασιν.¹⁹⁴

Παρά, λοιπόν, τις προσπάθειες που κατεβλήθησαν, αυτή η προαναφερθείσα διακοπή της έκδοσης δεν ήταν δυνατόν να εμποδιστεί, αφού εν τέλει πραγματώθηκε το αμέσως επόμενο έτος της παραπάνω ανακοίνωσης. Είναι σαφές ότι, μέσα στην οικονομική δυσχέρεια και δυσμένεια της εποχής, ο Σκόκος προτίμησε να διακόψει την κυκλοφορία του εντύπου, που με κόπο και φροντίδα εξέδιδε επί 33 συναπτά έτη, παρά να υποτιμήσει την ποιότητα και αξία που είχε προσδώσει σε αυτό.

Στις σελίδες του *Εθνικού Ημερολογίου* εμφανίζονται πολλοί διακεκριμένοι αλλά και πρωτοεμφανιζόμενοι συγγραφείς και συνεργάτες τόσο από την Ελλάδα, όσο και από τα λοιπά κέντρα του Ελληνισμού (Αίγυπτο, Κωνσταντινούπολη, Τραπεζούντα κτλ.).¹⁹⁵ Έτσι, εκτός από τον ίδιο τον Σκόκο, που έγραφε (διηγήματα, χρονογραφήματα, επιγράμματα, σκαλαθύρματα) χρησιμοποιώντας διάφορα ψευδώνυμα, συνυπέγραφαν μεταξύ άλλων και ο Σουρής, ο Άννινος, ο Μητσάκης, ο Κορομηλάς, ο Παλαμάς, ο Γρυπάρης, ο Καρκαβίτσας, ο Ξενόπουλος, ο Καβάφης, ο

---

193. Βλ. Κ. Φ. Σκόκος, «Αναγκαία δήλωσις προς τους τακτικούς συνδρομητάς και φίλους του "Ημερολογίου"», στο *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν* (1917), σ. 4.

194. Βλ. Κ. Φ. Σκόκος, «Αναγκαία δήλωσις», *ό.π.*, σ. 3.

195. Βλ. Φ. Σκόκος, «Ολίγα λέξεις επί τη εικοσιπενταετηρίδι της εκδόσεως του "Εθνικού Ημερολογίου"», στο *Εθνικον Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν* (1910), σ. 4 και Δημ. Μάργαρης (επίμ.), *ό.π.* σ. 310.

Παπαδιαμάντης, ο Ραγκαβής, ο Παπαρρηγόπουλος, ο Σκυλίσσης, ο Παράσχος, ο Ροΐδης κ.ά. αλλά και πολλοί άλλοι¹⁹⁶. Συνεργάστηκαν, λοιπόν, εκπρόσωποι μιας εποχής που έφευγε και μίας που ερχόταν, η νέα λογοτεχνική γενιά του 1880.¹⁹⁷ «Σημαντική ήταν και η γυναικεία παρουσία στους τόμους του Ημερολογίου, όπου έχουν γράψει η Καλλιρρόη Παρρέν, η Ειρήνη η Αθηναία και άλλες “γράφουσες Ελληνίδες”». ¹⁹⁸ Και αυτές είναι λίγες μόνο από τις γυναικείες συνεργασίες του Σκόκου, τις οποίες αναλυτικότερα θα δούμε στη συνέχεια της εργασίας.

Τα κείμενα που περιλαμβάνονταν στους τόμους του ήταν ιστορικά, λαογραφικά, κοινωνιολογικά, φιλολογικά, φιλοσοφικά, ενώ δεν απουσίαζαν οι γλωσσολογικές μελέτες, οι βιογραφίες και προσωπογραφίες διακεκριμένων Ελλήνων της εποχής, αλλά και συνεργατών του εντύπου. Το ίδιο ισχύει και για την ποίηση, το διήγημα, το πεζοτράγουδο, τα θεατρικά μονόπρακτα, τα ταξιδιωτικά χρονικά, αλλά και κείμενα με εγκυκλοπαιδικό περιεχόμενο.¹⁹⁹ Αποφεύγονταν, όμως, οι μονογραφίες που είχαν επιστημονικό ύφος και περιεχόμενο.²⁰⁰

Εκτός, όμως, από τα διάφορα κειμενικά είδη που δημοσιεύονταν στο *Εθνικόν Ημερολόγιον*, τις σελίδες του κοσμούσαν εικόνες από έργα ζωγράφων και σκιτσογράφων, αλλά και πολλές γελοιογραφίες. Κάποια από τα ονόματα των Ελλήνων και ξένων καλλιτεχνών που συνεργάστηκαν με το έντυπο είναι εκείνα των: Ν. Γύζη, Θ. Ράλλη, Σοφίας Λασκαρίδου, Στ. Ξενόπουλου Θέμου Άννινου, Σταματίου, Γαλάνη κ.ά.²⁰¹

Αποσκοπώντας, λοιπόν, ο Σκόκος στο να ικανοποιήσει το ευρύτερο ενδιαφέρον των αναγνωστών του προσφέροντάς τους στιγμές απόλαυσης, κατέφυγε στην επιλογή των προαναφερθέντων κειμενικών ειδών και κατόρθωσε με τον τρόπο αυτό να αγαπηθεί από το ελληνικό αναγνωστικό κοινό εντός και εκτός ελληνικού κράτους,

---

196. Ο ίδιος ο Σκόκος γράφει σχετικά με τους συνεργάτες:

Διότι πρέπει να υπενθυμίσωμεν, ότι εις τους 25 τούτους τόμους παρήλασαν τέσσαρες όλοι γενεαί συνεργατών, εκ των αριστέων της νεοελληνικής φιλολογίας, από του αιμνήστου Ραγκαβή και του Παπαρρηγόπουλου και του Σκυλίσση, του Παράσχου, του Ροΐδη, του Ξένου, του Βουτυρά, του Καζάζη, και τόσων άλλων, μέχρι των νεωτέρων ευγενών και φιλοτίμων εργατών του Ελληνικού Πνεύματος. Σχετικά βλ. Κ. Φ. Σκόκος, «Ολίγαι λέξεις επί τη εικοσιπενταετηρίδι...», *ό.π.*, σ. 4.

197. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 66, «Εθνικό Ημερολόγιο Σκόκου (1886-1918)», *ό.π.*, Κ. Φ. Σκόκος, «Ολίγαι λέξεις επί τη εικοσιπενταετηρίδι...», *ό.π.*, σ. 4, Κώστας Μερούσης, *ό.π.* και Στέφανος Διαλησμάς, *ό.π.*, σ. 131.

198. Βλ. Στέφανος Διαλησμάς, *ό.π.*, σ. 131.

199. Βλ. «Εθνικό Ημερολόγιο Σκόκου (1886-1918)», *ό.π.* και Στέφανος Διαλησμάς, *ό.π.*, σσ. 131-132.

200. Βλ. Κ. Φ. Σκόκος, «Ολίγαι απαραίτητοι λέξεις...», *ό.π.*, σ. 6.

201. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 67.

καταλήγοντας να είναι σε πολλές περιπτώσεις ο μοναδικός διάυλος πνευματικής επικοινωνίας μεταξύ Ελλήνων της διασποράς και μητροπολιτικής Ελλάδας²⁰².

Η προσφορά του *Ημερολογίου* στην προώθηση των ελληνικών γραμμάτων και, κατά συνέπεια, του νεοελληνικού πολιτισμού είναι σαφέστατη.²⁰³ Ο ίδιος ο εκδότης του το μαρτυρά σε πολλά από τα σημειώματά του που εντοπίζονται στις σελίδες του *Ημερολογίου*, γράφοντας χαρακτηριστικά σε ένα από αυτά: «Θα ήτο ματαιία και περιττή περιαντολογία να υπομνήσωμεν και τονίσωμεν ημείς οποίας υπηρεσίας προσέφερε το ημέτερον Ημερολόγιον εις τα ελληνικά γράμματα, την τέχνην, την γλώσσαν και την Ελληνικήν εν γένει Ιδέα».²⁰⁴

Αναφορικά με το ύφος του μπορούμε να πούμε ότι αρχικά, στον πρώτο τόμο του, ήταν χιουμοριστικό, χωρίς να απουσιάζουν η πολιτική σάτιρα και κριτική. Στόχος, δηλαδή, κατά το αρχικό αυτό στάδιο έκδοσης του ήταν η απεικόνιση των πολιτικών και κοινωνικών γεγονότων του έτους μέσα από τη σκιαγράφηση «σκηνών, εντυπώσεων, εικόνων, τύπων, χαρακτήρων, ηθών, εθίμων, ψυχολογικών τάσεων, και ηθικών φαινομένων»²⁰⁵ της ελληνικής πραγματικότητας της εποχής και η δημιουργία μιας νέας πνευματικής παραγωγής με την αξιοποίηση ανεκμετάλλευτων ως τότε πηγών και στοιχείων αμιγώς ελληνικών, που αποτυπώνουν πληρέστερα το ελληνικό γίνεσθαι. Με τον τρόπο αυτό άλλωστε, θα απομακρύνονταν η ελληνική γραμματεία από την μίμηση ξένων γραμματειών, και κυρίως της γαλλικής.²⁰⁶

Τα ήθη, τα έθιμα, η ιστορία, αι παραδόσεις, αι αστείρευτοι πηγαί της κλασικής αρχαιότητας, αι κατά τόπους παραλλαγαί των κοινωνικών και οικογενειακών έξεων, αυτό ακόμη το έδαφος, η γεωγραφική θέσις και το κλίμα και ο ουρανός της ημετέρας χώρας, αρκούσι να παράσχωσι πλούτον φιλολογικής εργασίας και ανεξάντλητον ταμείον δραματικών και ποιητικών εμπνεύσεων

μας γράφει ο εκδότης στο προλογικό σημείωμα του 1887.²⁰⁷

---

202. Βλ. Κ. Φ. Σκόκος, «Ολίγα απαραίτητοι λέξεις...», *ό.π.*, σσ. 5-6, Κ. Φ. Σκόκος, «Ολίγα λέξεις επί τη εικοσιπενταετηρίδι...», *ό.π.*, σσ. 3-4 και Κ. Φ. Σκόκος, «Η 30ετηρίς του "Εθνικού Ημερολογίου"», στο *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν* (1915), σ. 10.

203. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σσ. 66-69, Κ. Φ. Σκόκος, «Ολίγα λέξεις επί τη εικοσιπενταετηρίδι...», *ό.π.*, σσ. 3-4 και Κ. Φ. Σκόκος, «Η 30ετηρίς του...», *ό.π.*, σ. 10.

204. Βλ. Κ. Φ. Σκόκος, «Ολίγα λέξεις επί τη εικοσιπενταετηρίδι...», *ό.π.*, σ. 3.

205. Βλ. Κ. Φ. Σκόκος, «Ολίγα απαραίτητοι λέξεις...», *ό.π.*, σ. 5.

206. Βλ. Κ. Φ. Σκόκος, «Ολίγα απαραίτητοι λέξεις...», *ό.π.*, σ. 5.

207. Βλ. Κ. Φ. Σκόκος, «Ολίγα απαραίτητοι λέξεις...», *ό.π.*, σ. 5.

Αυτή, ακριβώς, η πρώτη εμφάνιση, που δεν το έκανε να ξεχωρίζει από άλλα έντυπα της εποχής, δεν προοιωνίζει και την κατοπινή εξέλιξή του, αφού τα επόμενα χρόνια επρόκειτο να γίνει το πιο σημαντικό ελληνικό ημερολόγιο²⁰⁸ και «καθρέφτης της πνευματικής κίνησης του τόπου» και της εποχής, όπως σημειώνει ο Νιρβάνας.²⁰⁹

Τα στοιχεία αυτά του πρώτου έτους εξαφανίζονται εντελώς από τον δεύτερο τόμο και έπειτα, όπου σημαντικά γεγονότα και πρόσωπα της εποχής μένουν ασχολίαστα. Αντίθετα, διατηρείται το πατριωτικό κλίμα με την ανάμνηση του '21, τον Μακεδονικό Αγώνα και τους Βαλκανικούς Πολέμους, στους οποίους είναι αφιερωμένος σχεδόν ολόκληρος ο τόμος του 1914, όπου περιλαμβάνονται φωτογραφίες, ρεπορτάζ, γελοιογραφίες, ύμνοι και νεκρολογίες.²¹⁰

Εκτός από το προσεγμένο περιεχόμενο του ημερολογίου που το κατέστησε ένα από τα λαοφιλέστερα έντυπα της εποχής, εξίσου μεγάλη προσοχή δινόταν και σε άλλα στοιχεία του. Το πολυτελές εξώφυλλο με ανάγλυφα στολίδια και υπέροχους χρωματισμούς, η πολυτελής illustration ποιότητα χαρτιού, το οποίο και προμηθεύονταν από τη Γερμανία και η πλούσια διακόσμηση και εικονογράφηση, τα τυπογραφικά στοιχεία, η εκτύπωση, η φροντισμένη σελιδοποίηση και βιβλιοδεσία και γενικά η καλαίσθητη εμφάνιση του μικρού σε μέγεθος ημερολογίου, με διαστάσεις 12×18, αποτελούν κάποια από τα χαρακτηριστικά που το καθιστούν και ένα από τα πιο ωραία περιοδικά της εποχής, ένα λεύκωμα, όπως έχει χαρακτηριστεί και το πλέον συλλεκτικό ημερολόγιο²¹¹.

Αξίζει να σημειωθεί και η συνήθεια του Σκόκου να δημοσιεύει στις σελίδες του ημερολογίου φωτογραφίες των συνεργατών του²¹², συνοδευόμενες, μάλιστα, και από ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα, συνήθεια που συνέβαλε στο να διασωθούν εικόνες πολλών Ελλήνων λογίων, όπως σημειώνει ο Διαλησμάς²¹³, καθιστώντας το *Εθνικόν Ημερολόγιον*, εκτός από ένα Γραμματολογικό Λεύκωμα, και μια πολύτιμη πινακοθήκη

---

208. Βλ. Κώστας Μερούσης, *ό.π.* και Στέφανος Διαλησμάς, *ό.π.*, σ. 130.

209. Βλ. Παύλος Νιρβάνας, *ό.π.*, σ. 326.

210. Βλ. «Εθνικό Ημερολόγιο Σκόκου (1886-1918)», *ό.π.*

211. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 66, «Εθνικό Ημερολόγιο Σκόκου (1886-1918)», *ό.π.*, Κ. Φ. Σκόκος, «Ολίγαι απαραίτητοι λέξεις...», *ό.π.*, σ. 6, Κ. Φ. Σκόκος, «Ολίγαι λέξεις επί τη εικοσιπενταετηρίδι...», *ό.π.*, σ. 4. και Στέφανος Διαλησμάς, *ό.π.*, σσ. 131-132.

212. Βλ. Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Παλαιά "Ελληνικά Ημερολόγια"», στο *Ελληνικόν Ημερολόγιον Ορίζοντες* (1942), σ. 23. Οι περισσότερες φωτογραφίες των συνεργατών του Σκόκου που δημοσιεύτηκαν τους παρουσιάζουν σε νεαρή ηλικία, γεγονός που προκάλεσε την κριτική. Σε αυτή ο ίδιος απάντησε σύμφωνα με την Παπαδάκη ότι «η δημιουργική ηλικία είναι πιο κοντά στην ιστορική αλήθεια». Σχετικά βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 67.

213. Βλ. Στέφανος Διαλησμάς, *ό.π.*, σσ. 131-132.

των πνευματικών φυσιογνωμιών της εποχής²¹⁴. Ένα λεύκωμα φωτογραφιών των συνεργατών του έχουν δημοσιευτεί στα τεύχη του 1910 και του 1915.²¹⁵

Εκτός από τις εικονογραφίες σπουδαίων προσωπικοτήτων των γραμμάτων, των τεχνών, της ιστορίας και της πολιτικής, αλλά και ηγετικών προσώπων από αυτοκρατορικούς οίκους, αξίζει να αναφερθεί ότι στις τελευταίες σελίδες κάθε τόμου ενυπάρχουν βιογραφικές σημειώσεις που με τη σειρά τους συμβάλλουν στο να ολοκληρωθεί το παζλ της εικόνας που έχουν «χτίσει» οι προηγούμενες τους εικονογραφίες. Αυτή την πρωτοπορία και πρωτοτυπία που παρουσιάζει το *Εθνικό Ημερολόγιο* έρχονται να συμπληρώσουν οι ένθετες χαλκογραφίες και λιθογραφίες που παρατίθενται σε κάθε τόμο.

---

214. Βλ. Δημ. Μάργαρης (επίμ.), *ό.π.* σ. 310, Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 67, Κ. Φ. Σκόκος, «Ολίγα λέξεις επί τη εικοσιπενταετηρίδι...», *ό.π.*, σ. 4 και Κ. Φ. Σκόκος, «Δύο λέξεις απαραίτητοι», στο *Ετήσιον Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν, γελοιογραφικόν* (1889), σ. 24.

215. Βλ. Βέρα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 67.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΓΕΝΗ ΚΑΙ ΕΙΔΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΥ ΤΟΥ ΣΚΟΚΟΥ-ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΗ ΕΝΝΟΙΩΝ

2.1 Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό, πριν προχωρήσουμε στην σταχυολόγηση και σχολιασμό των κειμένων από γυναίκες συγγραφείς που απαντώνται στο *Εθνικό Ημερολόγιο*, θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά στα διάφορα λογοτεχνικά γένη και είδη, εστιάζοντας σε εκείνα που συναντώνται στο *Ημερολόγιο*, προκειμένου να υπάρχει μια πιο σφαιρική προσέγγιση του θέματος.

Η αναφορά αυτή δεν είναι διεξοδική, καθώς κάτι τέτοιο προεκτείνεται της στοχοθεσίας της έρευνας, η οποία είναι να καταγράψει όλες τις γυναίκες συγγραφείς που συνεργάστηκαν με το *Εθνικόν Ημερολόγιον*. Παρ' όλα αυτά δεν θα μπορούσε να απουσιάζει μια σύντομη αλλά συνοπτική αναφορά στα λογοτεχνικά είδη που οι «γράφουσες» επέλεξαν να δημοσιεύσουν.

2.2 Λογοτεχνικά γένη και είδη

Η λογοτεχνία αποτελεί μορφή του έντεχνου ανθρώπινου λόγου, είτε πρόκειται για προφορικό είτε για γραπτό λόγο, η οποία στο πέρασμα του χρόνου, ανάλογα με τις συνθήκες, τα μέσα και τις ανάγκες που προέκυψαν, έχει λάβει διαφορετικές μορφές.

Στην παρούσα εργασία, το είδος της λογοτεχνίας που θα μας απασχολήσει είναι, βέβαια, εκείνο της γραπτής παραγωγής και σε αυτή θα εστιάσουμε.

Η ταξινόμηση των λογοτεχνικών κειμένων σε γένη και είδη, δεν ήταν πάντοτε, αλλά ούτε και είναι ακόμα, ξεκάθαρη ως προς τον αριθμό των κατηγοριών. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, ούτε αυτή η διάκριση σε γένη και είδη δεν είναι αποδεκτή ή σαφής από τους μελετητές και θεωρητικούς της λογοτεχνίας και τα μεταξύ τους όρια παρουσιάζονται συγκεχυμένα. Εξαρτάται από τα κριτήρια που θέτουμε κάθε φορά αλλά και από την εκάστοτε λογοτεχνική θεωρία που ακολουθείται σε κάθε περίπτωση.²¹⁶

Οι όροι «γένος» και «είδος» χρησιμοποιούνται στη λογοτεχνία για να κατηγοριοποιηθούν τα λογοτεχνικά κείμενα σε γενικότερες και σε ειδικότερες κατηγορίες, αντίστοιχα.

Πιο συγκεκριμένα, λογοτεχνικά γένη ονομάζονται οι ευρύτερες κατηγορίες λογοτεχνικών κειμένων, στις οποίες περιλαμβάνονται τα λογοτεχνικά είδη, δηλαδή οι υποδιαίρεσεις των πρώτων. Στην ελληνική βιβλιογραφία τα λογοτεχνήματα διακρίνονται σε τρία γένη: την ποίηση, την πεζογραφία (ή αφήγηση) και το θέατρο (ή δράμα). Αυτά με τη σειρά τους διακρίνονται στα ποιητικά, τα αφηγηματικά και στα δραματικά είδη. Κάποια πρώτα παραδείγματα λογοτεχνικών ειδών είναι η μπαλάντα, το μυθιστόρημα, το διήγημα, η νουβέλα, η ωδή, το σονέτο, το πεζό ποίημα κ.ά.²¹⁷

Σύμφωνα με τον Swales, τα είδη αποτελούν μια «τάξη επικοινωνιακών γεγονότων»²¹⁸ και η ένταξη ενός κειμένου σε κάποιο είδος εξαρτάται από τους επικοινωνιακούς στόχους, οι οποίοι καθορίζουν την οργάνωση του περιεχομένου αλλά και τη μορφή την οποία αυτό λαμβάνει. Γίνεται, έτσι, κατανοητό ότι ιδιαίτερη σημασία

---

216. Βλ. Κατερίνα Καρακάση, Μαρία Σπυριδοπούλου και Γιώργος Κοτελίδης, *Ιστορία και θεωρία των λογοτεχνικών γενών και ειδών. Παραδείγματα και εφαρμογές* (ηλεκτρ. βιβλίο), εκδ. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, σ. 15, διαθέσιμο στο <http://hdl.handle.net/11419/1989> και Φίλιππος Παππάς, Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, Λίλια Διαμαντοπούλου, *Εισαγωγή στη νεοελληνική φιλολογία* (ηλεκτρ. βιβλίο), εκδ. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2016, σ. 25, διαθέσιμο στο <http://hdl.handle.net/11419/6432>

217. Βλ. Φίλιππος Παππάς, Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, Λίλια Διαμαντοπούλου, *ό.π.*, σσ. 25-26, 30-40.

218. Βλ. John M. Swales, *Genre Analysis. English in academic and research settings*, (Michael H. Long, Jack C. Richards, επιμ.), εκδ. Cambridge University Press, Γλασκόβη 1990, σσ. 45-46.

έχουν τα μέλη της κοινότητας από την οποία και για την οποία χρησιμοποιείται και αναπτύσσεται ο λόγος, αφού εξαρτάται από το στόχο, τη μορφή, τη δομή και τις προσδοκίες που αυτά αναπτύσσουν.²¹⁹ Άλλωστε, όπως αναφέρει και η Κουτσοιλένου-Μίχου το είδος ενός κειμένου είναι «φαινόμενο κοινωνικό, προσανατολισμένο σε συγκεκριμένο στόχο, περικειμενοποιημένο και επηρεαζόμενο από το κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον εμφάνισής του».²²⁰ Αυτό ακριβώς είναι που πολλές φορές καθιστά την κατηγοριοποίηση των κειμένων σε ένα συγκεκριμένο είδος προβληματική, αφού δεν υπάρχουν κοινώς αποδεκτά κριτήρια κατηγοριοποίησης.

Αφού κάναμε μια σύντομη αναφορά στα λογοτεχνικά γένη και είδη και αναφερθήκαμε στο γεγονός ότι τα κριτήρια κατάταξης ενός κειμένου σε ένα είδος δεν παραμένουν αμετάβλητα στο πέρασμα του χρόνου, αφού εξαρτώνται από σωρεία παραγόντων που μπορεί να ληφθούν υπόψιν από τους ειδικούς κάθε φορά, θα περάσουμε στην επιγραμματική αναφορά των διαφόρων ειδών .

Αν δεχτούμε ότι στην ελληνική γραμματολογία έχει καθιερωθεί η διάκριση της λογοτεχνίας στην ποίηση, την πεζογραφία και το θέατρο, τότε τα είδη στα οποία θα αναφερθούμε είναι τα ποιητικά, τα αφηγηματικά και τα δραματικά, με ό, τι περιλαμβάνει το καθένα, με την προϋπόθεση να εμφανίζεται στο *Εθνικό Ημερολόγιο*.

---

219. Βλ. Σταματία Κουτσοιλένου-Μίχου, «Τα κειμενικά είδη και η διδασκαλία τους», στο *Παρουσία. Ενεργεσίου τόμος χαριστήριος στον Παναγιώτη Κοντό*, τ. 17/18, τχ. 1, Αθήνα 2004-2005, σ. 77.

220. Βλ. Σταματία Κουτσοιλένου-Μίχου, *ό.π.*, σ. 78.

2.3 Λογοτεχνικά είδη που εντοπίζονται στο Εθνικόν Ημερολόγιον

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, στην ελληνική βιβλιογραφία συναντώνται ως ευρύτερες κατηγορίες λογοτεχνίας η ποίηση, η πεζογραφία και το θέατρο. Αυτές περιλαμβάνουν κάποιες υποομάδες λογοτεχνικών ειδών. Επί παραδείγματι, η ποίηση μπορεί να περιλαμβάνει την ωδή, τον ύμνο, την ελεγεία, το επίγραμμα, το τραγούδι (με τις υποκατηγορίες που μπορεί να περιλαμβάνει), την μπαλάντα, τη μαντινάδα, το σονέτο, το χαϊκού κ.ά. Η πεζογραφία περιλαμβάνει τα διάφορα αφηγηματικά είδη όπως είναι οι παροιμίες, οι γρίφοι και τα αινίγματα, τα διηγήματα, οι νουβέλες, τα ευθυμογραφήματα, τα χρονογραφήματα, τα παραμύθια, τα μυθιστορήματα. Το διήγημα, η νουβέλα και το μυθιστόρημα αποτελούν τα τρία βασικά είδη αφηγηματικού λόγου, τα οποία διακρίνονται μεταξύ τους βάσει της έκτασης που καταλαμβάνουν, γεγονός που πολλές φορές καθιστά τη διάκριση αυτή προβληματική. Τέλος, περνώντας στο θέατρο και τα δραματικά είδη, μπορούμε να αναφέρουμε την κωμωδία, την τραγωδία, το κωμειδύλλιο, το μιούζικαλ, την επιθεώρηση, το θέατρο σκιών.²²¹

Εκτός από τα παραπάνω είδη, υπάρχουν και κάποιες ενδιάμεσες μορφές, οι οποίες τοποθετούνται στα όρια μεταξύ λογοτεχνίας και γραμματείας ή έμμετρου και πεζού λόγου και είναι κάπως πιο δύσκολο να κατηγοριοποιηθούν. Τέτοια είναι το δοκίμιο, η βιογραφία, η αυτοβιογραφία, τα απομνημονεύματα, η σάτιρα και η παρωδία. Για να κατανοήσουμε καλύτερα αυτό το ενδιάμεσο όριο στο οποίο ακροβατούν τα παραπάνω είδη, μπορούμε να αναφερθούμε στο δοκίμιο, το οποίο ως είδος μπορεί να βρίσκεται τόσο σε έμμετρο όσο και σε πεζό λόγο, ενώ δεν είναι πάντα εύκολο να καταταχθεί στην κατηγορία της λογοτεχνίας ή της γραμματείας²²².

---

221. Βλ. Φίλιππος Παππάς, Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, Λίλια Διαμαντοπούλου, *ό.π.*, σσ. 30-40 και Κατερίνα Καρακάση, Μαρία Σπυριδοπούλου και Γιώργος Κοτελίδης, *ό.π.*, σ. 253.

222. Βλ. Φίλιππος Παππάς, Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, Λίλια Διαμαντοπούλου, *ό.π.*, σσ. 40-41.

2.3.1 Πεζογραφία

Ξεκινώντας από τα αφηγηματικά είδη, οφείλουμε να δώσουμε εν συντομία κάποιες θεωρητικές πληροφορίες για την πεζογραφία και τα χαρακτηριστικά που την διέπουν. Έτσι, μπορεί να ειπωθεί ότι ο συγκεκριμένος όρος περιλαμβάνει και αναφέρεται σε όλα εκείνα τα λογοτεχνικά κείμενα τα οποία είναι γραμμένα σε πεζό λόγο.²²³

Όταν μιλάμε για πεζό λόγο εννοούμε κάθε μορφή λόγου, γραπτή ή προφορική, η οποία δεν ακολουθεί κάποιο μετρικό σύστημα -θεμελιώδης διαφορά με τον ποιητικό λόγο. Χαρακτηριστικό του πεζού λόγου είναι ότι πρόκειται για ένα λόγο γραμμικό που χαρακτηρίζεται από συμμετρικότητα, χρήση ρητορικών σχημάτων και λιτότητα, σε αντιδιαστολή με τον ποιητικό λόγο, όπου τα σχήματα λόγου είναι πυκνά και η ομοιοκαταληξία χρησιμοποιείται πολύ συχνά, ενώ τα νοήματα είναι συμπυκνωμένα και πυκνά.²²⁴

Ως γένος, η πεζογραφία θεμελιώθηκε στο εξωτερικό από τον 19^ο αι., ενώ στην ελληνική πραγματικότητα μισό αιώνα αργότερα και αυτό γιατί ο πεζός λόγος θεωρούνταν υποδεέστερος του ποιητικού. Στην αλλαγή αυτής της θεώρησης του είδους συνέβαλε η καλλιέργεια και διάδοση του μυθιστορήματος, γεγονός που καθιέρωσε την πεζογραφία.²²⁵

Αργότερα, στις αρχές του 20^{ου} αι., τα όρια μεταξύ πεζού και ποιητικού λόγου ξεκίνησαν να γίνονται πιο ρευστά, με τον πρώτο να εισβάλλει στο χώρο του δεύτερου, με αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων ειδών (π.χ. πεζό ποίημα).²²⁶ Αυτό, βέβαια, ξεφεύγει των ορίων της εργασίας μας και για' αυτό δεν θα αναφερθούμε περαιτέρω.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, κάτω από την ομπρέλα της πεζογραφίας ως λογοτεχνικού γένους βρίσκονται κάποιες υποκατηγορίες, τα λογοτεχνικά είδη, τα οποία στην περίπτωση αυτή μπορεί να είναι τα διηγήματα, οι νουβέλες, τα μυθιστορήματα, τα ευθυμογραφήματα, τα χρονογραφήματα, τα παραμύθια κ.ά., με τα τρία πρώτα αφηγηματικά είδη να αποτελούν και τα τρία βασικά είδη της συγκεκριμένης κατηγορίας, με βασικό χαρακτηριστικό για τη μεταξύ τους διάκριση την έκταση που καταλαμβάνει το κάθε ένα.

---

223. Βλ. Νίκος Μαυρέλος, λήμμα «Πεζός λόγος/Πεζογραφία», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι, εκδ. Πατάκης*, Αθήνα 2007, σ. 1766.

224. Βλ. Νίκος Μαυρέλος, *ό.π.*, σ. 1766.

225. Βλ. Νίκος Μαυρέλος, *ό.π.*, σ. 1766.

226. Βλ. Νίκος Μαυρέλος, *ό.π.*, σ. 1767.

Από τα προαναφερθέντα λογοτεχνικά είδη του αφηγηματικού λόγου αυτά που συναντάμε στους τόμους του *Εθνικού Ημερολογίου* είναι το διήγημα, ο μύθος και το ευθυμογράφημα. Οι παραγωγές, όμως, του πεζού λόγου οι οποίες απαντώνται στο *Ημερολόγιο* από γυναίκες συγγραφείς δεν περιορίζονται στο πλαίσιο της λογοτεχνία, αλλά ξεφεύγουν αυτού. Έτσι, συναντάμε επιστημονικά κείμενα, νεκρολογίες, οδοιπορικά σημειώματα και εντυπώσεις και σωρεία άλλων κειμένων σε πεζό λόγο τα οποία παρατίθεται στη συνέχεια σε πίνακα.

Βέβαια, στο σημείο αυτό της εργασίας μας, αυτό που θα μας απασχολήσει είναι να δοθούν κάποια στοιχεία και πληροφορίες για τα βασικά λογοτεχνικά είδη που προαναφέρθηκαν καθώς και για εκείνα που θεωρούνται «άγνωστα» στο ευρύ κοινό. Πιο αναλυτικά, αναφορά θα γίνει στο διήγημα, το μύθο και το ευθυμογράφημα –από τα λογοτεχνικά είδη- και στις νεκρολογίες από τις υπόλοιπες παραγωγές του πεζού λόγου.

2.3.1.1 Διήγημα

Το διήγημα είναι ένα από τα τρία βασικά είδη της πεζής λογοτεχνίας μαζί με το μυθιστόρημα και τη νουβέλα. Με τη σύγχρονη μορφή του εμφανίστηκε στο δυτικό κόσμο στις αρχές του 19ου αι., ενώ στον ελλαδικό χώρο καλλιεργήθηκε από το 1880 και έπειτα, με βασικούς εκπροσώπους του τον Βιζυηνό, τον Παπαδιαμάντη, τον Καρκαβίτσα, τον Χατζή κ. ά.²²⁷

Για να χαρακτηριστεί ένα αφηγηματικό κείμενο ως διήγημα πρέπει να είναι σύντομο, περίπου έως 20 σελίδες. Η συντομία, όμως, αυτή, όπως αναφέραμε και παραπάνω, πολλές φορές έχει υπάρξει προβληματική, αφού πολλά κείμενα με ενδιάμεσο μέγεθος -τόσο συγκριτικά με τη νουβέλα, όσο και με το μυθιστόρημα- είναι δύσκολο να ταξινομηθούν στο ένα ή στο άλλο είδος.²²⁸ Ο γενικός ορισμός του διηγήματος είναι ότι πρόκειται για ένα «ένα σύντομο μυθοπλαστικό έργο γραμμένο σε πρόζα, και οι περισσότεροι όροι που χρησιμοποιούμε για να αναλύσουμε τα συστατικά στοιχεία, τα είδη και τις διάφορες αφηγηματικές τεχνικές του μυθιστορήματος ισχύουν

---

227. Βλ. Ιωάννης Παρίσης, Νικήτας Παρίσης, λήμμα «Διήγημα», *Λεξικό λογοτεχνικών όρων*, (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο επίμ.), Ινστιτούτο τεχνολογίας υπολογιστών και εκδόσεων «Διόφαντος», εκδ. Πατάτη, διαθέσιμο στο http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/4716/LexikoLogotechnikonOron_Gymnasiou-Lykeiou_html-apli/

228. Βλ. Κατερίνα Καρακάση, Μαρία Σπυριδοπούλου και Γιώργος Κοτελίδης, *ό.π.*, σ. 253.

εξίσου και για το διήγημα». ²²⁹ Πάντως, σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να βασιστούμε μόνο στον αριθμό των σελίδων ενός κειμένου για να το χαρακτηρίσουμε ως διήγημα.

Πρόγονοί του μπορούν να θεωρηθούν ο μύθος και το παραμύθι, αφού η συντομία της αφήγησης είναι κοινό τους χαρακτηριστικό. ²³⁰

Η δημοφιλία που γνώρισε το συγκεκριμένο είδος, αλλά και πολλά από τα χαρακτηριστικά του, οφείλονται στο γεγονός ότι αρχικά δημοσιεύονταν σε εφημερίδες της εποχής, είτε αυτούσια είτε σε κομμάτια, στην περίπτωση που ήταν πολυσέλιδα. Στο γεγονός αυτό οφείλεται και το βασικό του χαρακτηριστικό: η συντομία, που προαναφέραμε. Στόχος τους είναι να σκιαγραφήσουν την ηθογραφία και ψυχογραφία του ήρωα, γεγονός στο οποίο, βέβαια, συμβάλλουν και τα δευτερεύοντα πρόσωπα. ²³¹

Πέρα από τη συντομία, άλλα χαρακτηριστικά του είδους είναι η λιτή και πυκνή γλώσσα και περιεχόμενο, ο συνδυασμός αφήγησης, διαλόγου και περιγραφής με ταυτόχρονη ορθή χρήση της γλώσσας, η αληθοφάνεια («Η Αλήθεια...είναι...ο στόχος του διηγήματος», γράφει ο Ροε ²³²), η τοποθέτηση των γεγονότων σε συγκεκριμένα χωροχρονικά πλαίσια αλλά και η θεματολογία από την καθημερινή ζωή. Βέβαια, η σύγχρονη μορφή του είδους μπορεί να θέτει σε αμφισβήτηση και να ξεφεύγει από τα παραπάνω χαρακτηριστικά. ²³³

Ο Ροε σε σύγκριση με το μυθιστόρημα θεωρεί ότι το διήγημα έχει το «πλεονέκτημα της ολότητας» ²³⁴. Σε αυτό απουσιάζει κάθε περιττή λεπτομέρεια και ο συγγραφέας εστιάζοντας στην ενότητα «αρχίζει να εφευρίσκει ανάλογα συμβάντα, μετά τα συνδυάζει και τα επεξεργάζεται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να τον εξυπηρετούν καλύτερα στην εδραίωση της προκαθορισμένης εντύπωσης». ²³⁵ Μάλιστα, για τον Ροε «για να έχει επιτυχία ένα έργο τέχνης, θα πρέπει να είναι τόσο σύντομο, ώστε να μπορεί να διαβαστεί ολόκληρο μονομιάς». ²³⁶

---

229. Βλ. Κατερίνα Καρακάση, Μαρία Σπυριδοπούλου και Γιώργος Κοτελίδης, *ό.π.*, σ. 253.

230. Βλ. Κατερίνα Καρακάση, Μαρία Σπυριδοπούλου και Γιώργος Κοτελίδης, *ό.π.*, σ. 253.

231. Βλ. Ιωάννης Παρίσης, Νικήτας Παρίσης, *ό.π.*

232. Βλ. Edgar Allan Poe, *Δοκίμια*, (Ε. Αλεξοπούλου και Α. Δημητριάδης μτφρ.), εκδ. Ροές, Αθήνα 2002, σ. 58.

233. Βλ. Ιωάννης Παρίσης, Νικήτας Παρίσης, *ό.π.*

234. Βλ. Edgar Allan Poe, *ό.π.*, σ. 56.

235. Βλ. Edgar Allan Poe, *ό.π.*, σ. 57.

236. Βλ. Edgar Allan Poe, *ό.π.*, σ. 12.

Τέλος, αναφορικά με το θέμα που πραγματεύεται κάθε φορά ένα διήγημα, μπορεί να διακρίνεται σε ηθογραφικό, ρεαλιστικό, κοινωνικό, ιστορικό, ψυχολογικό κ.ά.²³⁷

2.3.1.2 Ευθυμογράφημα

Το ευθυμογράφημα είναι είδος πεζού λόγου με ευτράπελο και χιουμοριστικό χαρακτήρα που αναπτύχθηκε κυρίως στα Επτάνησα, ενώ πολλάκις θεωρήθηκε και χαρακτηρίστηκε υποδεέστερης λογοτεχνικής αξίας. Συνήθως αυτού του είδους τα κείμενα δημοσιεύονταν σε εφημερίδες και περιοδικά.²³⁸

Στόχος είναι η δημιουργία συναισθημάτων ευφορίας και χαράς στους αναγνώστες μέσα από την διακωμώδηση δημόσιων προσώπων της εποχής, πολιτικών και μη, αλλά και κοινωνικών καταστάσεων και φαινομένων.²³⁹

Μάλιστα, πολλά περιοδικά της εποχής είχαν σταθερή ύλη ευθυμογραφικού χαρακτήρα, από επιγράμματα μέχρι και ποιήματα, ενώ αργότερα το είδος επεκτάθηκε και στο θέατρο²⁴⁰.

Εκπρόσωποι του είδους είναι οι Πωλ Νορ, Παπαδούκας, Σακελλάριος, Ψαθάς, Ποταμιάνος κ.ά.

2.3.1.3 Μύθος

Ο μύθος είναι αποτελεί μία λαϊκής προέλευσης φανταστική διήγηση η οποία θέμα έχει θεούς και ήρωες και μπορεί να αναφέρεται στη δημιουργία και στην εξέλιξη του κόσμου ή μια αλληγορική διήγηση που αναφέρεται σε ζώα ή φυτά, από την οποία αντλείται ένα ηθικό συμπέρασμα και ο συνηθέστερος τρόπος μετάδοσης τους είναι μέσω του προφορικού λόγου και από γενιά σε γενιά.²⁴¹

---

237. Βλ. Ιωάννης Παρίσης, Νικήτας Παρίσης, *ό.π.*

238. Βλ. Φίλιππος Παππάς, Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, Λίλια Διαμαντοπούλου, *ό.π.*, σ. 38 και Αλέξης Ζήρας, λήμμα «Ευθυμογράφημα», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 716.

239. Βλ. Αλέξης Ζήρας, *ό.π.*, σ. 716.

240. Βλ. Αλέξης Ζήρας, *ό.π.*, σ. 716.

241. Βλ. Λήμμα «Μύθος», Η πύλη για την ελληνική γλώσσα, https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%BC%CF%8D%CE%B8%CE%BF%CF%82&dq=, [15. 07. 2021] και Νικολέττα Δ. Περπατάρη, *Το θέμα του τρελού στο λαϊκό μύθο* (Διδακτορική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2010, σ. 30.

Αναλυτικότερα, ο μύθος αποτελεί μια μυθοπλαστική ιστορία, η οποία μεταφέρει μια ψυχολογική αλήθεια, αποβλέποντας στη δημιουργία κοινών προτύπων ζωής και συμπεριφοράς.²⁴²

Στα ελληνικά με τον όρο μύθος αποδίδεται η έννοια του fable, δηλαδή μιας «σύντομης αφήγησης σε έμμετρη μορφή ή σε πρόζα η οποία καταλήγει σε ένα ηθικό δίδαγμα»²⁴³, προσδίδοντας έτσι στο είδος αλληγορική διάσταση.²⁴⁴

Ως ήρωες επιλέγονται μη ανθρώπινα όντα, όπως ζώα, ή άψυχα αντικείμενα, γεγονός που αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό των μύθων. Σε καμία περίπτωση, όμως, οι μύθοι και τα σύμβολά τους δεν μένουν αμετάβλητα στο πέρασ του χρόνου. Αντίθετα, ειδικά όταν πρόκειται αυτοί να αξιοποιηθούν από τους λογοτέχνες, παίρνουν νέα μορφή και τα σύμβολα μπορούν να αποκτήσουν καινούργια σημασία.²⁴⁵

Κατά τον Jung οι μύθοι είναι δημιουργήματα του συλλογικού ασυνειδήτου, αφού περιλαμβάνουν εικόνες που εμφανίζονται στις μυθολογίες όλων των λαών. Γενικότερα, έχουν γίνει πολλές απόπειρες ερμηνευτικής προσέγγισης του είδους με τον Cassirer να θεωρεί ότι ο μύθος είναι μία προσέγγιση που αποδίδει όχι τα ίδια τα αντικείμενα, αλλά την εικόνα που έχουν δημιουργήσει οι άνθρωποι για τα αντικείμενα αυτά. Ο Sellier κάνει λόγο για δύο είδη μύθων. Το πρώτο περιλαμβάνει τους μύθους που προέρχονται από την ελληνορωμαϊκή εποχή, πρόκειται δηλαδή για μια επανάληψη των παλιών μύθων, ενώ το δεύτερο αναφέρεται στους νέους λογοτεχνικούς μύθους που δημιουργήθηκαν από συγκεκριμένους συγγραφείς.²⁴⁶

Η γέννηση του είδους σημειώνεται στην αρχαία Ελλάδα και πατέρας του θεωρείται ο Αίσωπος, οι μύθοι του οποίου είναι οι πιο παλιά σωζόμενοι.²⁴⁷ Στους Αισώπειους μύθους ανήκουν και οι μύθοι που εμφανίζονται στο *Εθνικόν Ημερολόγιον*. Σε αυτούς χρησιμοποιούνται ζώα για να μεταφέρουν μια αλληγορικής σημασίας ιστορία με ηθικοδιδασκτικό χαρακτήρα.

---

242. Βλ. J. A. Cuddon, λήμμα «Μύθος (1)», *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας της λογοτεχνίας* (Γ. Παρίσης και Μ. Λιάπη μτφρ.), εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σ. 395 και Αντώνης Δεσποτίδης, λήμμα «Μύθος», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 1517.

243. Βλ. J. A. Cuddon, λήμμα «Μύθος (2)», *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας της λογοτεχνίας* (Γ. Παρίσης και Μ. Λιάπη μτφρ.), εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σ. 395.

244. Βλ. Αντώνης Δεσποτίδης, λήμμα «Μύθος», *ό.π.*, σ. 1517.

245. Βλ. J. A. Cuddon, λήμμα «Μύθος (2)», *ό.π.*, σ. 395 και Αντώνης Δεσποτίδης, λήμμα «Μύθος», *ό.π.*, σ. 1517.

246. Βλ. Αντώνης Δεσποτίδης, λήμμα «Μύθος», *ό.π.*, σ. 1517.

247. Βλ. J. A. Cuddon, λήμμα «Μύθος (2)», *ό.π.*, σ. 395.

Αυτή η αφηγηματική με διδακτικό χαρακτήρα έννοια που έχει εκλάβει ο μύθος, αφήνοντας πίσω την αρχική του σημασία, φέροντας αλληγορική χροιά του έχει πλέον προσδώσει και ένα διευρυμένο περιεχόμενο. Ως εκ τούτου, είναι σαφές ότι το είδος πέρασε από πολλές φάσεις και από πολλά λογοτεχνικά κινήματα, θεωρίες και προσεγγίσεις. Έτσι, άλλοτε παρατηρούνταν μια έντονη τάση προσκόλλησης στους μύθους, τάση η οποία αργότερα θεωρήθηκε ότι αντιτίθετο στην επιδιωκόμενη λογική θεώρηση του κόσμου, κάτι το οποίο άρθηκε από τον ρομαντισμό, οποίος έδωσε τη δυνατότητα στους δημιουργούς να αξιοποιήσουν λογοτεχνικά τους μύθους, όχι μόνο τους ελληνορωμαϊκούς αλλά και τους μύθους των βόρειων και ανατολικών λαών της Ευρώπης.²⁴⁸ Στην πορεία αυτή, και όσον αφορά στα ευρωπαϊκά δρώμενα, σημαντικότερη εκπρόσωπος και δημιουργός μύθων της Ευρώπης του Μεσαίωνα θεωρείται η Marie de France.²⁴⁹

Στην Ελλάδα η χρήση των μύθων παρατηρείται κατά τον 16^ο αιώνα στη λογοτεχνική παραγωγή της Κύπρου και της Κρήτης. Κατά τον Ελληνικό Διαφωτισμό οι μύθοι αντιμετωπίστηκαν με την ίδια δυσπιστία που αντιμετωπίστηκαν και από την Ευρώπη, ενώ αυτό δεν άλλαξε ούτε κατά τον ελληνικό ρομαντισμό.²⁵⁰

Κλείνοντας, μπορεί με βεβαιότητα να ειπωθεί ότι υπάρχει αδιαμφισβήτητη σχέση μεταξύ λογοτεχνίας και μύθου, στην οποία παρατηρείται συχνά η τάση μετασχηματισμού του δεύτερου είδους ώστε να αξιοποιηθούν λογοτεχνικά στα νέα δημιουργήματα. Όμως, όπως σημειώνεται στο Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, «ο μύθος, με την πρωταρχική εθνοθησκευτική σημασία του, δεν είναι λογοτεχνία ούτε όλες οι λογοτεχνικές μορφές κατάγονται από τους μύθους».²⁵¹

2.3.1.4 Νεκρολογία

Πρόκειται για σύντομα δημοσιεύματα στον τύπο, που αναφέρονται στη ζωή και στο έργο του νεκρού εξάιροντας τις αρετές και την προσφορά του στην κοινωνία.²⁵²

---

248. Βλ. Αντώνης Δεσποτίδης, λήμμα «Μύθος», *ό.π.*, σ. 1518.

249. Βλ. J. A. Cuddon, λήμμα «Μύθος (2)», *ό.π.*, σ. 396.

250. Βλ. Αντώνης Δεσποτίδης, λήμμα «Μύθος», *ό.π.*, σ. 1518.

251. Βλ. Αντώνης Δεσποτίδης, λήμμα «Μύθος», *ό.π.*, σ. 1518.

252. Βλ. Λήμμα «Νεκρολογία», Η πύλη για την ελληνική γλώσσα, https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%BD%CE%B5%CE%BA%CF%81%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1&dq=, [15.07. 2021].

2.3.2 Ποίηση

Η ποίηση, σύμφωνα με τον ορισμό που δίνεται στην ιστοσελίδα «Η πύλη για την ελληνική γλώσσα», είναι «η τέχνη της σύνθεσης, της δημιουργίας λογοτεχνικών έργων σε στίχους (σε αντιδιαστολή προς την πεζογραφία, τον πεζό λόγο)» και το ποίημα το λογοτεχνικό έργο το οποίο και είναι διατυπωμένο σε στίχους.²⁵³

Σύμφωνα με άλλο ορισμό,

ποίηση είναι η παραγωγή λογοτεχνικού έργου με την πλήρη εκμετάλλευση της δυναμικής των λέξεων που χρησιμοποιούνται για τη σύνθεσή του και έτσι ώστε η απόλυτη τιμή καθεμιάς τους να υπερβαίνει την τιμή που φέρει ως μονάδα σημασίας, η δε αξία τους, ως συνόλου, να υπερβαίνει την αξία η οποία μπορεί να τους αποδοθεί βάσει των περιεχομένων νοημάτων.²⁵⁴

Με βάση τα παραπάνω, η επιλογή των λέξεων και της θέσης τους δεν συνδέεται απαραίτητα με την ανάδειξη του νοήματος ή του θέματος του ποιήματος, αλλά περισσότερο συνδέεται με την ανάδειξη των στοιχείων εκείνων τα οποία και θεωρούνται «ποιητικά», όπως είναι η προσωδία, ο τονισμός, η ομοιοκαταληξία, η «αυτόματη συμπάρθεση λέξεων κατά τη συνειρμική ανάδυσή τους από το «ασυνείδητο» κ.λπ. «Ο ποιητικός λόγος», δηλαδή, «δεν λειτουργεί ως αγωγός σημασιών αλλά ως αγωγός συγκινησιακών κραδασμών».²⁵⁵

Η ποίηση μπορεί, επίσης, να αποτελεί την κορυφαία έκφραση του λόγου, η οποία δομείται από στοιχεία όπως είναι η εικόνα, ο ρυθμός, ο μεταφορικός λόγος κ.ά.²⁵⁶

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι σαφής ορισμός δεν μπορεί να υπάρξει, αφού στην προσπάθειά αυτή η εστίαση μπορεί να μετατίθεται από τον λυρισμό, στην επιστημονική προσπάθεια προσέγγισης της και από εκεί στην αναζήτηση της ουσίας της ή του δομικού της υλικού ή στα τεχνικά χαρακτηριστικά που τη διέπουν.²⁵⁷ Σίγουρα, όμως, όταν κάνουμε λόγο για ποίηση, αυτό που κατά βάση καταλαβαίνουμε

---

253. Βλ. Λήμμα «Ποίημα», Η πύλη για την ελληνική γλώσσα, https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/search.html?lq=%CE%A0%CE%BF%CE%AF%CE%B7%CE%BC%CE%B1&sin=all, [03. 08. 2020].

254. Βλ. Κώστας Σοφιανός, «Ποίηση και Στιχουργική», στο *Ποιείν* (25 Ιουνίου 2009), <http://www.poein.gr/2009/06/25/ethoao-oioeaiuo-dhissoc-eae-ooeionaeth/>, [19. 07. 2021].

255. Βλ. Κώστας Σοφιανός, *ό.π.*

256. Βλ. Αλίκη Συμεωνάκη, *Η ποίηση ως δημιουργική γραφή στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση* (Διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2013, σ. 10.

257. Βλ. Αλίκη Συμεωνάκη. *ό.π.*, σσ. 57-58.

είναι ότι πρόκειται για έμμετρες συνθέσεις, παρά τις εξαιρέσεις που υπάρχουν.²⁵⁸ Στην δική μας εργασία, πάντως, το είδος ποίησης που απαντάται είναι κατά κύριο λόγο έμμετρο.

Ο Houseman σημειώνει ότι αναγνωρίζει την ποίηση από τα συμπτώματα που προκαλεί, ορίζοντας έτσι την επενέργεια που αυτή μπορεί να έχει.²⁵⁹ Ο Hughes ότι:

Το ποίημα είναι ένα οργανικό δέσιμο επιμέρους ζωντανών μελών, κυβερνούμενο από ένα και μόνο πνεύμα. Τα ζωντανά μέρη είναι οι λέξεις, οι εικόνες, οι ρυθμοί. Και πνεύμα είναι η ζωή που κατοικεί μέσα τους, ώστε να μπορούν να συλλειτουργούν...Αλλά αν κάποιο από τα μέρη είναι νεκρό,...τότε το πλάσμα είναι ακρωτηριασμένο και το πνεύμα νοσει.²⁶⁰

Τα κύρια είδη του ποιητικού λόγου, σύμφωνα με τον Σοφιανό²⁶¹, είναι τρία: ο λυρικός, ο αφηγηματικός και ο δραματικός. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, βέβαια, δεν θα εστιάσουμε ούτε και θα αναφερθούμε αναλυτικά στη θεωρία της ποίησης, ούτε και θα επιχειρήσουμε να εντάξουμε σε συγκεκριμένη κατηγορία τα ποιήματα που εμφανίζονται στους τόμους του *Εθνικού Ημερολογίου*, εκτός και αν προσδιορίζεται στα περιεχόμενα των τόμων του, καθώς κάτι τέτοιο ξεφεύγει από τους στόχους της έρευνάς μας.

Αρχίζοντας από την λυρική ποίηση, μπορεί να ειπωθεί ότι με την αρχαιοελληνική σημασία του όρου εννοείται εκείνο το είδος ποιητικού λόγου που τραγουδιόταν δημόσια με τη συνοδεία λύρας και ανάλογα από τον αριθμό των ατόμων που τραγουδούσαν διακρινόταν σε μονωδιακή και χορική. Διάφορα είδη της λυρικής ποίησης είναι οι θρήνοι, οι υμέναιοι, οι ύμνοι, τα εγκώμια, τα επινίκια κ.ά.²⁶²

Αυτός ο αρχικός ορισμός της λυρικής ποίησης αρχίζει να αλλάζει σιγά σιγά με την πάροδο του χρόνου για να φτάσει στη σημερινή της θεώρηση, η οποία κατά βάση σχετίζεται με την υποκειμενική και εσωτερική διάθεση του ίδιου του δημιουργού και με ένα ευρύ φάσμα ποιητικών εκφράσεων. Εκφράζει δηλαδή τον εσωτερικό κόσμο και

---

258. Βλ. J. A. Cuddon, λήμμα «Ποίηση», *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας της λογοτεχνίας* (Γ. Παρίσης και Μ. Λιάπη μτφρ.), εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σ. 465.

259. Βλ. A. E. Houseman, *The name and nature of poetry, 1933, Great Britain, Cambridge University Press, pp.15, 11-12.*

260. Βλ. T. Hughes, *Poetry in the making. A handbook of writing and teaching, 1967, London, Faber and Faber, p. 17.*

261. Βλ. Κώστας Σοφιανός, *ό.π.*

262. Βλ. Κώστας Σοφιανός, *ό.π.*

τον ψυχισμό του ποιητή, με αποτέλεσμα η αποπνεύουσα συναισθηματική φόρτιση να είναι έντονη.

Κατά την Αλεξανδρινή εποχή, η λυρική ποίηση αρχίζει να απομακρύνεται από την μουσική που έως τότε την συνόδευε, κάτι το οποίο και επανήλθε, παροδικά, κατά τον Μεσαίωνα και την Αναγέννηση, οπότε και έγιναν ανεπιτυχείς προσπάθειες επαναφοράς των αρχαίων τρόπων. Βέβαια, στα χρόνια αυτά η επικοινωνία που αναπτύχθηκε και δημιουργήθηκε μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών και ρευμάτων συνηγόρησαν στην αλλαγή αυτή.²⁶³

Περνώντας στην αφηγηματική ποίηση, μπορούμε να πούμε ότι πρόκειται για εκείνο το είδος ποίησης η οποία αφηγείται ηρωικές πράξεις, ερωτικές περιπέτειες και θρησκευτικές ιστορίες. Γενικά, τα αφηγηματικά ποιήματα, σε αντίθεση με τα λυρικά που εστιάζουν στην αυτό-έκφραση, τονίζουν την πλοκή. Αυτονόητο είναι, λοιπόν ότι στο συγκεκριμένο ποιητικό είδος ανήκει το έπος.²⁶⁴

Τέλος, σύντομα θα αναφερθούμε στη σκηνική ποίηση (δραματική) η οποία έχει να κάνει με τη μίμηση επί σκηνής μίας πράξης, τραγικής ή κωμικής. Γι' αυτό το λόγο και διακρίνεται σε τραγωδία και κωμωδία.²⁶⁵

Σε κάθε περίπτωση σημαντικός είναι ο ρόλος της στιχουργικής (νέα αρχιτεκτονική των στίχων και των στροφών), όπως αυτή διαμορφώθηκε φτάνοντας σταδιακά σε νέους τρόπους έκφρασης του μέτρου και του ρυθμού και, σε πολλές περιπτώσεις, στην κατάργησή τους (ελευθεριωμένοι και ελεύθεροι στίχοι). Έτσι, τα νεοελληνικά ποιήματα μπορούν, βάσει των παραπάνω, να παρουσιάζουν διάφορες εκφάνσεις, είτε ως παραδοσιακά έμμετρα στιχουργημένα είτε ως πεζότροπα και χωρίς μέτρο είτε με οποιαδήποτε άλλη μορφή.²⁶⁶

Η παραδοσιακή ποίηση ακολουθεί τους κανόνες του μέτρου, της ομοιοκαταληξίας, της δομής και μορφολογίας των ποιημάτων (συλλαβές-στίχοι-στροφές). Αποφεύγει λέξεις «αντιποιητικές» και χρησιμοποιεί κατά βάση σχήματα λόγου τα οποία αθροιστικά την απομακρύνουν από την πεζογραφία αλλά και την φυσική ομιλία. Ως προς τα νοήματα δεν σημειώνονται παρεκκλίσεις από τη λογική

---

263. Βλ. Κώστας Σοφιανός, *ό.π.*

264. Βλ. Κώστας Σοφιανός, *ό.π.*

265. Βλ. Κώστας Σοφιανός, *ό.π.*

266. Βλ. Κώστας Σοφιανός, *ό.π.*

αλληλουχία, αλλά αντίθετα στόχος είναι η αισθητική απόλαυση χωρίς να πυροδοτείται ο προβληματισμός του αναγνώστη.²⁶⁷

Αντίθετα, η μοντέρνα ποίηση (στην νεοελληνική ποίηση καθιερώθηκε η χρήση του όρου νεωτερική και οι απαρχές της τοποθετούνται στη δεκαετία του 1930) επιλέγει έναν πιο ελεύθερο στίχο με χρήση καθημερινού και πολλές φορές αντισυμβατικού λεξιλογίου που μπορεί να πλησιάζει την πεζογραφία ή ακόμη και τον προφορικό λόγο, θέτοντας, έτσι, κάθε μορφολογικό κανόνα σε αμφισβήτηση.²⁶⁸ Κάθε λογική αλληλουχία μπορεί να καταργηθεί, ενώ προτάσσεται το δραματικό στοιχείο και μία σκοτεινότητα, όπως σημειώνει ο Βαγενάς.²⁶⁹

Στην έρευνά μας, τα ποιήματα που απαντώνται δεν εντάσσονται σε κάποια υποκατηγορία, δηλαδή σε κάποιο συγκεκριμένο είδος του ποιητικού λόγου, με εξαίρεση ένα, το οποίο φέρει τον τίτλο «Ωδή στην αρρώστεια του Ρήγα Κωνσταντίνου Ελευθερωτή». Το συγκεκριμένο ποίημα το κατατάσσουμε στην κατηγορία της ωδής, καθώς θεωρούμε ότι το ίδιο αυτοπροσδιορίζεται ήδη από τον τίτλο του.

2.3.2.1 Ωδή

Το συγκεκριμένο είδος είναι εκτενή λυρικά ποιήματα που χαρακτηρίζονται από επιμελημένη και περίτεχνη στροφική οργάνωση, επίσημο και μεγαλοπρεπές ύφος και από έκφραση υψηλών συναισθημάτων και ιδεών που υμνούν θεούς και ανθρώπους.²⁷⁰

Υπάρχουν δύο είδη ωδών, οι ιδιωτικές και οι δημόσιες. Οι πρώτες αποτελούν έκφραση προσωπικών συναισθημάτων και ιδιωτικών περιστάσεων και έχουν, επομένως, πιο στοχαστικό ύφος. Οι ωδές της δεύτερης κατηγορίας γράφονται στο πλαίσιο κάποιας τελετουργίας, π.χ. κηδείας.²⁷¹

Ως προς τη μορφή τους, στην αρχαία χορική λυρική ποίηση οι ωδές χωρίζονται σε τρία μέρη: στην στροφή, την αντιστροφή και στην επωδό. Η στροφή και η

---

267. Βλ. J. A. Cuddon, λήμμα «Νεωτερική ποίηση», *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας της λογοτεχνίας* (Γ. Παρίσης και Μ. Λιάπη μτφρ.), εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σσ. 403-405.

268. Βλ. J. A. Cuddon, λήμμα «Νεωτερική ποίηση», *ό.π.*, σσ. 403-405.

269. Βλ. Νάσος Βαγενάς, *Για έναν ορισμό του μοντέρνου στην ποίηση*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1984, σσ. 16-17.

270. Βλ. J. A. Cuddon, λήμμα «Ωδή», *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας της λογοτεχνίας* (Γ. Παρίσης και Μ. Λιάπη μτφρ.), εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σ. 647 και Αντώνης Δεσποτίδης και Καριοφίλης (Κάρολος) Μητσάκης, λήμμα «Ωδή», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 2412.

271. Βλ. J. A. Cuddon, λήμμα «Ωδή», *ό.π.*, σ. 647.

αντιστροφή έχουν την ίδια μετρική δομή, ενώ η επωδός είναι πιο σύντομη και ακολουθεί άλλο μετρικό σχήμα.²⁷²

Οι πιο αξιόλογες αρχαιοελληνικές ωδές είναι εκείνες της Σαφούς, του Αλκαίου και του Πίνδαρου, ενώ από τη ρωμαϊκή λογοτεχνία εκείνες του Οράτιου. Οι δύο τελευταίοι μπορεί να ειπωθεί ότι αποτελούν και τους γεννήτορες του είδους που επηρέασαν την εξέλιξή του κατά την Αναγέννηση, για να οδηγηθεί σταδιακά κατά τον 18^ο αι. στην παραγωγή εξαιρετικών δειγμάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο.²⁷³

Στην Ελλάδα του 18^{ου} και 19^{ου} αι. δεν ακολουθήθηκε κάποιο αυστηρό σύστημα, μετρικό ή στροφικό. Σημαντικότερος εκπρόσωπος του είδους είναι ο Α. Κάλβος, ο οποίος επηρεασμένος από την Επανάσταση του 1821, το καλλιέργησε αποκλειστικά και, μάλιστα, σχημάτισε το λεγόμενο καρβικό μέτρο, αφού όλες του οι ωδές ακολουθούν το ίδιο μετρικό σύστημα. Άλλοι σημαντικοί συγγραφείς ωδών ήταν ο Σολωμός και ο Ελύτης.²⁷⁴

Κλείνοντας, να πούμε ότι στην νεωτερική ποίηση ο στίχος γίνεται ελεύθερος, ενώ και το επίσημο ύφος χάνεται.²⁷⁵

---

272. Βλ. Αντώνης Δεσποτίδης και Καριοφίλης (Κάρολος) Μητσάκης, λήμμα «Ωδή», *ό.π.*, σσ. 2412-2413.

273. Βλ. J. A. Cuddon, λήμμα «Ωδή», *ό.π.*, σσ. 647-649.

274. Βλ. J. A. Cuddon, λήμμα «Ωδή», *ό.π.*, σ. 649 και Αντώνης Δεσποτίδης και Καριοφίλης (Κάρολος) Μητσάκης, λήμμα «Ωδή», *ό.π.*, σ. 2413.

275. Βλ. Αντώνης Δεσποτίδης και Καριοφίλης (Κάρολος) Μητσάκης, λήμμα «Ωδή», *ό.π.*, σ. 2413.

2.3.3 Θέατρο

Όπως ειπώθηκε παραπάνω, το θέατρο είναι ένα από τα τρία λογοτεχνικά γένη, δίπλα στην ποίηση και την πεζογραφία.

Το δράμα ως όρος έχει διττή σημασία και μπορεί να δηλώνει αφ' ενός το λεκτικό μέρος μια παράστασης, το κείμενό της δηλαδή, και αφ' ετέρου ένα «αυτόνομο γλωσσικό καλλιτέχνημα».²⁷⁶

Ο δραματικός λόγος, δεδομένου ότι προορίζεται για τη θεατρική σκηνή, δομείται πάνω στον διάλογο, καμιά φορά και τον μονόλογο, ενώ μπορεί να είναι πεζός ή έμμετρος, με μεγάλη ή μικρή έκταση ρήσεων που ρυθμίζουν το ρυθμό αλλά και το σκηνικό χρόνο.²⁷⁷

Αναφορικά με τα δραματικά είδη μπορεί να ειπωθεί ότι στη σύγχρονη λογοτεχνία εμφανίζεται μια πληθώρα, ανάλογα με διάφορα στοιχεία και χαρακτηριστικά.

Ξεκινώντας από την αρχαιότητα και προχωρώντας στη σύγχρονη εποχή η εξέλιξη που έχει δεχθεί το γένος είναι εμφανής. Κατά την αρχαιότητα τα δραματικά είδη ήταν τρία: η τραγωδία, η κωμωδία και το σατυρικό δράμα, το οποίο κατά το Μεσαίωνα μετατράπηκε σε ποιμενικό. Τον 17^ο αι. εμφανίζονται τα μεικτά κωμικοτραγικά είδη, ενώ από το 18^ο έως τον 19^ο αι. τα δύο είδη (τραγωδία, κωμωδία) διασπώνται σε επιμέρους κατηγορίες, με αφορμή την αλλαγή περιβάλλοντος διαδραμάτισής τους. Έτσι, εμφανίζονται το αστικό και το οικογενειακό δράμα. Στον απόηχο, βέβαια, των διαφόρων ρευμάτων και σχολών την εμφάνισή τους κάνουν και άλλες μορφές δράματος. Μπορούμε, λοιπόν, πλέον να μιλάμε για στατικά μονόπρακτα, για μονοδράματα κ.ά. Κατά τον 20^ο αι. σημειώνεται μια άμβλυνση μεταξύ των εννοιών κωμωδίας και τραγωδίας.²⁷⁸

Αφού έγινε μια σύντομη αναφορά στην εξέλιξη του είδους, ας περάσουμε να δούμε διάφορα στοιχεία του γένους που το διαιρούν στα διάφορα είδη του. Από άποψη μορφολογίας, το δράμα διακρίνεται στο μονόδραμα, το ολιγοπρόσωπο και το πολυπρόσωπο δράμα, ανάλογα με τον αριθμό των προσώπων, στην παντομίμα, την επιθεώρηση, την όπερα, την οπερέτα κ.ά. Με βάση τη θεματογραφία η διάκριση γίνεται στο αστικό, το ιστορικό, το θρησκευτικό δράμα, στο παραμυθόδραμα, το ονειρόδραμα.

²⁷⁶ Βλ. Βάλτερ Πούχνερ, λήμμα «Δράμα», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 550.

²⁷⁷ Βλ. Βάλτερ Πούχνερ, λήμμα «Δράμα», *ό.π.*, σσ. 550-551, 502.

²⁷⁸ Βλ. Βάλτερ Πούχνερ, λήμμα «Δράμα», *ό.π.*, σ. 551.

Σε μονόπρακτο ή πολύπρακτο κ.λπ. δράμα διακρίνεται βάσει του αριθμού των πράξεων.²⁷⁹

Το νεοελληνικό δράμα παρουσιάζει μεγάλη άνθιση αρχής γενομένης από την Κρήτη (Ερωφίλη). Δραματικά έργα συγγράφονται, βέβαια, και στα Επτάνησα, τα νησιά του Αιγαίου και στις Κυκλάδες. Μια στροφή προς το κλασικιστικό δράμα παρατηρείται κατά τον 19^ο αι., στα τέλη του οποίου εμφανίζονται το κωμειδύλλιο, το δραματικό ειδύλλιο και η επιθεώρηση. Η μεσοπολεμική δραματουργία εμφανίζει ηθογραφικές, ιστορικές και κοινωνικές τάσεις, ενώ την εμφάνισή τους κάνουν το μουσικό θέατρο και οι μεταφράσεις έργων. Από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και έπειτα η ρεαλιστική ποίηση και ο εξπρεσιονισμός φαίνεται να επιδρούν και στο θέατρο, ενώ πιο προσωπικά και υπαρξιακά θέματα, που οδηγούν σε εγκατάλειψη της μονοδιάστατης ερμηνείας των έργων, παρεισφρέουν μετά το 1985.²⁸⁰

Αφού έγινε μια σύντομη αναφορά στο δραματικό λογοτεχνικό γένος, θα περάσουμε στη συνέχεια στην αναφορά και διευκρίνηση κάποιων εννοιών, οι οποίες απαντώνται στο *Εθνικό Ημερολόγιο*. Τα θεατρικά καλλιτεχνήματα που καταγράφονται στο έντυπο είναι δύο εκ των οποίων το ένα είναι ένα μονόπρακτο, ενώ το δεύτερο αποτελεί μία σκηνή ενός δράματος. Ας δούμε, όμως, περι τίνος πρόκειται, όταν κάνουμε λόγο για τις παραπάνω έννοιες.

2.3.3.1 Μονόπρακτο

Μονόπρακτο χαρακτηρίζεται ένα σύντομο δραματικό έργο το οποίο αποτελείται από μία μόνο πράξη²⁸¹ και με διάρκεια η οποία μπορεί να κυμαίνεται μεταξύ 15 και 40 λεπτών.²⁸²

---

279. Βλ. Βάλτερ Πούχνερ, λήμμα «Δράμα», *ό.π.*, σ. 551.

280. Βλ. Βάλτερ Πούχνερ, λήμμα «Δράμα», *ό.π.*, σ. 552.

281. Ένα θεατρικό έργο μπορεί να διαιρείται σε πράξεις, οι οποίες με τη σειρά τους μπορούν να περιλαμβάνουν μία ή περισσότερες σκηνές. Από τις αρχές του 20^{ου} αι. έχει επικρατήσει η διαίρεση των δραματικών έργων σε τρεις, κυρίως, πράξεις, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν απαντώνται έργα περισσότερων ή λιγότερων πράξεων. Η αλλαγή μεταξύ των πράξεων μπορεί να δηλώνεται με διάφορους τρόπους, όπως η πτώση της αυλαίας ή η αλλαγή της μουσικής ή του φωτισμού.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. J. A. Cuddon, λήμμα «Πράξη», *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας της λογοτεχνίας* (Γ. Παρίσης και Μ. Λιάπη μτφρ.), εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σσ. 483-484 και Ελένη Γουλή, λήμμα «Πράξη», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι, εκδ. Πατάκης*, Αθήνα 2007, σ. 1867.

282. Βλ. J. A. Cuddon, λήμμα «Μονόπρακτο», *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας της λογοτεχνίας* (Γ. Παρίσης και Μ. Λιάπη μτφρ.), εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σ. 334.

Η συνήθεια να τερματίζεται μια θεατρική βραδιά με ένα κωμικό μονόπρακτο, οδήγησε από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. στην εξέλιξή του σε ολόκληρο δραματικό είδος.²⁸³

Αν μπορούσαμε να το συγκρίνουμε με την πεζογραφία, θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι το «θεατρικό ισοδύναμο» του διηγήματος, αφού αναφέρεται σε ένα επεισόδιο και έχει λίγους χαρακτήρες, ενώ οι θεματικές του μπορούν να έχουν μεγάλο εύρος²⁸⁴.

2.3.3.2 Σκηνή

Η σκηνή αποτελεί υποδιαίρεση μιας πράξης ενός θεατρικού έργου και, συνήθως, αλλαγή της μπορεί να επέλθει με την αλλαγή των προσώπων που βρίσκονται σε αυτή –τουλάχιστον όσον αφορά στην κλασικίζουσα δραματολογία- ενώ η έκτασή της ποικίλλει. Η έναρξη μιας σκηνής μπορεί να σηματοδοτηθεί με τη χρήση διαφόρων τεχνικών, π.χ. κρυφάκουσμα.²⁸⁵

---

283. Βλ. Βάλτερ Πούχγερ, λήμμα «Μονόπρακτο», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 1457.

284. Βλ. J. A. Cuddon, λήμμα «Μονόπρακτο», *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας της λογοτεχνίας* (Γ. Παρίσης και Μ. Λιάπη μτφρ.), εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σ. 334.

285. Βλ. Βάλτερ Πούχγερ, λήμμα «Σκηνή¹», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 2027.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΈΡΕΥΝΑ- ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

3.1 Εισαγωγή

Στο τμήμα αυτό της εργασίας μας παρατίθενται σε πίνακα και ανά έτος όλες οι γυναίκες συγγραφείς που εντοπίστηκαν με κάποιο δημοσίευμα εντός των τόμων του *Εθνικού Ημερολογίου*.

Για την ολοκλήρωση αυτής της διαδικασίας αξιοποιήθηκε η ψηφιακή συλλογή Κοσμόπολις της *Βιβλιοθήκης & Κέντρου Πληροφόρησης* του Πανεπιστημίου Πατρών. Να τονίσουμε ότι επρόκειτο για μια δύσκολη διαδικασία λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούσαν. Η δυσκολία αυτή προκύπτει αφενός από τις ελλείψεις που υπάρχουν σε κάποιες περιπτώσεις στη ψηφιοποιημένη μορφή του ημερολογίου και αφετέρου από την περιορισμένη δυνατότητα πρόσβασης σε βιβλιοθήκες για αυτοψία των έντυπων τόμων του.

Ο κατάλογος με τις γυναίκες συγγραφείς οργανώνεται ανά έτος για κάθε ένα από τα οποία παρέχονται οι εξής πληροφορίες: τα ονόματα των γυναικών συγγραφέων που απαντώνται σε κάθε τόμο, ο τίτλος των δημοσιεύσεων, το είδος των κειμένων και οι σελίδες στις οποίες αυτά βρίσκονται.

Ως προς τα ονόματα των συγγραφέων, ένα σημείο που πρέπει να αναφερθεί είναι ότι κάποιες από αυτές επιλέγουν να δημοσιεύσουν τα κείμενά τους κάνοντας χρήση ψευδωνύμου. Στις περιπτώσεις αυτές αυτό δηλώνεται με την ένδειξη (ψευδ.) δίπλα από το όνομα της συγγραφέως. Σε κάποιες περιπτώσεις κατορθώσαμε να βρούμε το πραγματικό όνομα τους, ενώ σε άλλες όχι. Όταν αυτό συμβαίνει, τότε αυτό δίνεται σε υποσημείωση.

Αναφορικά με τους τίτλους των κειμένων, αυτοί έχουν καταγραφεί όπως εμφανίζονται μέσα στις σελίδες των τόμων του *Ημερολογίου* και όχι όπως στα περιεχόμενα, καθώς, επειδή συχνά παρατηρήθηκαν κάποιες διαφορές, θεωρήθηκε ότι ο εσωτερικός τίτλος ήταν πιο ολοκληρωμένος. Σε περιπτώσεις που επιλέχθηκε ο τίτλος των περιεχομένων αυτός θα δίνεται εντός αγκυλών ({...}). Να σημειωθεί ότι μαζί με τους τίτλους πολλές φορές δίνεται και η στήλη, καθώς πολλάκις η τακτική αυτή συνέβαλε στο να καταταχθούν κάποια κείμενα σε μία κατηγορία, αφού οι πληροφορίες

που αντλήθηκαν από εκεί μας προσανατόλισαν και μας κατηύθυναν προς τη σωστή κατάταξη των δημοσιεύσεων.

Το είδος των κειμένων καταγράφηκε όπως σημειώνεται στα περιεχόμενα κάθε τόμου. Υπήρξαν, όμως, και κείμενα το είδος των οποίων δεν προσδιοριζόταν. Σε αυτές τις περιπτώσεις η διαδικασία κατάταξής που ακολουθήθηκε ήταν η εξής:

α) όταν το είδος προέκυπτε εύκολα από το κείμενο είτε λόγω περιεχομένου είτε λόγω μορφής (π.χ. ποίημα) τότε το καταγράφαμε στην αντίστοιχη κατηγορία,

β) η ίδια διαδικασία ακολουθήθηκε και για τα κείμενα εκείνα το είδος των οποίων υποδηλώνεται από τον τίτλο

γ) για όλες τις άλλες περιπτώσεις που η κατηγοριοποίηση δεν ήταν εφικτή χρησιμοποιήθηκε η ένδειξη «Λοιπά κείμενα». Η ένδειξη αυτή χρησιμοποιήθηκε για κάποια από τα κείμενα του 3^{ου} και 10^{ου} τόμου του *Ημερολογίου*, τα οποία δεν μπορούσαμε να κατατάξουμε σε κάποια κατηγορία μέσω της διαδικασίας α και β, λόγω αδυναμίας πρόσβασης στα περιεχόμενά των τόμων. Επίσης, έτσι χαρακτηρίστηκαν και κάποια κείμενα τα οποία, αν και στα περιεχόμενα υπήρχε κάποιος σχετικός χαρακτηρισμός, ήταν δύσκολο να ενταχθούν σε κάποια κατηγορία.

Οι περιπτώσεις α και β που αναφέρθηκαν παραπάνω σηματοδοτούνται στους πίνακες με την προσθήκη ενός αστερίσκου (*) που συνοδεύει το είδος (π.χ. Ποίημα*).

Σε κάποιες περιπτώσεις και επειδή στα περιεχόμενα του εκάστοτε τόμου μπορεί να υπήρχε κάποιος χαρακτηρισμός των κειμένων που υποδήλωνε το είδος του, παρ' όλα αυτά δεν αρκούσε για να καταγραφεί σε κάποια κατηγορία, επιλέχθηκε να αναφερθεί ο χαρακτηρισμός αυτός και δίπλα του, με χρήση παύλας (-), η κατηγορία στην οποία κατατάχθηκε για την διευκόλυνση της έρευνας.

Αντίστοιχα, για τα κείμενα εκείνα τα οποία έχουν κατηγοριοποιηθεί, όμως ταυτόχρονα μπορεί να ανήκουν σε κάποια υποκατηγορία (μετάφραση, απόσπασμα, διασκευή), η υποκατηγορία αυτή υποδηλώνεται με αντίστοιχη με την παραπάνω μέθοδο. Δηλαδή, την κατηγορία ακολουθεί η υποκατηγορία με τη χρήση ενδιάμεσης παύλας (-).

3.2 Πίνακας γυναικών συγγραφέων και κειμενικών ειδών

Έτη Έκδοσης	A/A	Συγγραφέας	Τίτλος	Είδος	Σελίδες
1ο έτος	1	Φλωρίς (ψευδ.) ²⁸⁶	Τα ευχαριστήριά μου 'ς το καινούργιο φόρεμά μου	Ποίημα*	122-123
2ο έτος					
3ο έτος	2	Βέρθα Ρουσοπούλου	Τινά περί μαγνητισμού	Μελέτη*- Μετάφραση*	176-179
	3	Αρσινόη Γ. Παπαδοπούλου	Παρά τον Ιλισσόν (Αναμνήσεις του θέρους του 1876.)	Λοιπά κείμενα	250-256
4ο έτος	4	Ειρήνη Λαχανά	Σελίδες εκ του ημερολογίου μιας ασχήμου νεανίδος	Λοιπά κείμενα	67-73
	5	Καλλιρρόη Παρρέν	Το γυναικείον ζήτημα	Λοιπά κείμενα	191-193
	6	Πηνελόπη Ν. Παναγιωτίδου	Υπό τα ύδατα της λευκής πηγής	Διήγημα	203-219
	7	Βιργινία Π. Ευαγγελίδου	Εις το λεύκωμα σου	Ποίημα	262
	8	Ζαχαρούλα Λαμνή	Υπομνήσεις δια τας μητέρας	Λοιπά κείμενα	367-369
5ο έτος					
6ο έτος	9	Καλλιρρόη Παρρέν	Αι ωραία βασιλεύουν;	Λοιπά κείμενα	263-264
7ο έτος	10	Σεβαστή Ν. Καλλισπέρη	Τη ψυχή εκείνης! Επί τω θανάτω της πολυκλαύστου βασιλόπαιδος Αλεξάνδρας	Νεκρολογία*	37-41
	11	Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου	Αναμνήσεις	Λοιπά κείμενα	228-238

286. Το πραγματικό όνομα της συγγραφέως δεν έχει εντοπιστεί.

80 έτος	12	Αρσινόη Γ. Παπαδοπούλου	Η με[σ]ημβρία και το μεσονύκτιον [Βυζαντινή Παράδοσις]	Βυζαντινή παράδοση-Λοιπά κείμενα	83-93
	13	Αγανίκη Μαζαράκη	Τω Νεοπτολέμω μου [Ταλαιπωρούμενω μακρά της μητρικής αγκάλης]	Ποίημα	202
	14	Αγανίκη Μαζαράκη	{Τα ορφανά}	Ποίημα	207-208
	15	Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου	Μια δοκιμασία [Σελίς εκ των απομνημονευμάτων μου]	Διήγημα	292-300
90 έτος	16	Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου	Αναποδιά	Διήγημα	181-189
100 έτος	17	Αγανίκη Μαζαράκη	Φιλοσοργία	Ποίημα*	21-22
	18	Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου	Τα χειρόγραφα του Κωστάκη (Τη σκιά του Κώστα Κρυστάλλη)	Λοιπά κείμενα	193-198
110 έτος	19	Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου	Σελίδες οικογενειακού βίου	Λοιπά κείμενα	340-345
120 έτος	20	Μαρίκα Πίπιζα ²⁸⁷	Στα δυο της μάτια	Ποίημα	144
	21	Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου	Η μαύρη	Διήγημα	218-223
	22	Μαριάνθη Πρισιμιτσάει	Μελέται εν νυκτί	Μελέτη-Απόσπασμα	403-406
130 έτος	23	Ελένη Επ. Πολιτάκη	Άλλοτε και τώρα	Λοιπά κείμενα	26-32
	24	Αγλαΐα Φωκάεως	Ο κακός διαβάτης	Διήγημα-Μετάφραση	137-140
	25	Ματθίλδη Σεράο	Η μυωπία	Διήγημα	157-160
	26	Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου	Οικογενειακαί υποχρεώσεις	Διήγημα	216-223
	27	Μαρία Θ. Χρυσή	Χρυσή Καρδιά	Διήγημα	366-371

287. Στους τόμους του ημερολογίου εμφανίζεται και ως Μαρίκα Καρακάση Πίπιζα.

140 έτος	28	Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου	Πατρική στοργή-Μητρική στοργή	Δήγημα	167-171
	29	Ελένη Επαμ. Πολιτάκη	Πρωτοχρονιάτικο δώρο	Δήγημα	228-230
	30	Ερασμία Ν. Καλλισπέρη	Πολύτιμοι σύζυγοι μουσουργών	Λοιπά Κείμενα	231-233
	31	Αλεξάνδρα Παναγιωτάτου	Χριστουγεννιάτικο διήγημα	Δήγημα*	234-235
	32	Μαρία Θ. Χρύση	Το γιασεμί	Λοιπά Κείμενα	396-399
	33	Αγγελική Γ. Παναγιωτάτου	Το λουτρό	Λοιπά Κείμενα	445-448
	34	Ασπασία Φ**	Νεκρολογία. Μαρίνος Γκεντιλίνης, Όλγα Ν. Κρίτσα, Δημήτριος Μπούκουρας, Επί του τάφου της αγαπημένης μου- Μανδάνης Ιατρού	Νεκρολογία*	470-480
150 έτος	35	Ευγενία Ζωγράφου	Η πρωτότοκος κόρη	Δήγημα	68-76
	36	Αγγελική Γ. Παναγιωτάτου	Από την έρημον	Λοιπά κείμενα	115-120
	37	Μαρίκα Πίπιζα	Είδες;	Ποίημα	128
	38	Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου	Δύο εικόνες	Κοινωνικές σελίδες- Λοιπά κείμενα	129-133
	39	Ασπασία Φωκαέως	Σωτήρ	Δήγημα-Ελεύθερη Μετάφραση*	183-187
	40	Σεβαστή Ν. Καλλισπέρη	Μία επίσκεψις εις τον Παρνασσόν	Οδοιπορικές εντυπώσεις	236-242
	41	Μαρίκα Πίπιζα	Πάμε	Ποίημα	354
	42	Μαρίκα Πίπιζα	Σε 'σένα	Ποίημα	354
	43	Μαρίκα Πίπιζα	Στα ξένα	Ποίημα	355
	44	Μαρία Θ. Χρύση	Γκιούλ (Επεισόδιον Κρητικής Επανάστασεως)	Λοιπά κείμενα	417-424

16ο έτος	45	Αλεξάνδρα Γ. Παναγιωτάτου	Ο γερω-Ζωγράφος	Λοιπά κείμενα	70-72
	46	Μαρίκα Πίπιζα	Κρινόφυλλα	Ποίημα*	96
	47	Αγγελική Γ. Παναγιωτάτου	Οσμών τόνοι	Λοιπά κείμενα	355-358
	48	Ειρήνη Γ. Ζαβιτσιάνου	Περνά η κόρη	Ποίημα	384-385
	49	Μαρία Βελλή	Αγαθή (επαρχιακαί αναμνήσεις)	Λοιπά κείμενα	386-392
	50	Μαρία Θ. Χρύση	Η ηγουμένη	Διήγημα	431-435
17ο έτος	51	Αρσινόη Παπαδοπούλου	Όνειρα και παραγματικότητα	Διήγημα	147-155
	52	Μαρίκα Πίπιζα	Από τα περασμένα	Ποίημα	288
	53	Μαρίκα Πίπιζα	Χαμένα λόγια	Ποίημα	288
	54	Αδελφαί Παναγιωτάτου	Η γραφή	Μελέτη	353-365
18ο έτος	55	Ελένη Πολιτάκη	Μια άσπρη ψυχή. Ανάμνησις	Λοιπά κείμενα	100-104
	56	Ασπασία Φωκαέως	Χαριτωμένο ανδρόγυνο (Από τα παράξενα της ζωής)	Λοιπά κείμενα	241-247
	57	Ηρώ Χαρικλέους	Το πένθος της εξαδέλφης	Διήγημα-Διασκευή	289-293
	58	Άννα Σερουιου	Εικόν εκ του φυσικού. Ο Τρελλός	Λοιπά κείμενα	333-336
19ο έτος	59	Ελένη Ε. Πολιτάκη	Ο δεσμός	Διήγημα	26-31
	60	Κρίνη Βακαλοπούλου	Το όνειρον του κυρίου Μπεμπέ. [διήγημα ανέκδοτον δια να αποκοιμούνται τα μικρά μας]	Διήγημα	44-48
	61	Αιμυλία Κούρτελη	Σιγομιλούν...	Ποίημα	327-328
	62	Αιμυλία Κούρτελη	Νούς	Ποίημα	328
	63	Αιμυλία Κούρτελη	Όταν	Ποίημα	328
	64	Ελένη Σ. Λάμαρη	Κρινόφυλλο	Ποίημα*	406-407
	65	Ελένη Σ. Λάμαρη	Εικόνα	Ποίημα*	407
	66	Ελένη Σ. Λάμαρη	Ένας πόθος	Ποίημα*	407
67	Ιουλία Σ. Γιαπαπιά	Η Νεράιδα (Εικόν)	Λοιπά κείμενα	417-418	

20ο έτος	68	Κατίνα Ψύχα	Η λήθη	Λοιπά κείμενα	52-53
	69	Κατίνα Ψύχα	Ο Όλυμπος	Λοιπά κείμενα	53-54
	70	Ελένη Σ. Σβορώνου	Θάλασσα... καρδιά	Ποίημα	225
	71	Ελένη Σ. Σβορώνου	Όλα έχουν τον σκοπό τους	Ποίημα	226
	72	Ελένη Σ. Σβορώνου	Αληθινή ευτυχία	Ποίημα	226
	73	Ελένη Σ. Σβορώνου	Στο κερί μου	Ποίημα	226-227
	74	Ματθίλδη Σεράο	Παιδικά σκίτσα	Λοιπά κείμενα	270-271
	75	Ελένη Σ. Λάμαρη	Χλωμή δύσι	Ποίημα*	301
	76	Κρίνη Βακαλοπούλου	Το χριστουγεννιάτικο δένδρον (διήγημα διά μεγάλους και διά μικρούς)	Διήγημα*	402-409
	77	Αγγελική Παναγιωτάτου	Μνημόσυνα. Σονάτα-Κλάμμα	Λοιπά κείμενα	416-421
	78	Ευμορφία Β. Βέργου	Τάξιμο μη εκπληρωθέν	Λαϊκή παράδοση-Λοιπά κείμενα	433-436
	21ο έτος	79	Αγγελική Παναγιωτάτου	Σονάτα-Ρέμβη	Λοιπά κείμενα
80		Ελένη Σ. Σβορώνου	Εσύ	Ποίημα	122
81		Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου	Ο Φλαντανελάς. (20 ^η Απριλίου 1453)	Διήγημα	273-275
82		Εύα (ψευδ.) ²⁸⁸	Κρύο φιλί (Εις βρέφος)	Ποίημα	387
22ο έτος	83	Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου	Βυζαντινά διηγήματα. Θεοδώρα	Διήγημα	46-49
	84	Εύα (ψευδ.)	Ο καινούριος δρόμος	Ποίημα	136
	85	Ελένη Σ. Σβορώνου	Εις φύλλον δάφνης μακεδονικής	Ποίημα	160
	86	Αγγελική Παναγιωτάτου	Σονάτα-Θέλσις	Λοιπά κείμενα	234-243
	87	Μαρία Παπαριστείδου	Στροφαί εις την ευτυχίαν	Ποίημα	266-267
	88	Μαρία Παπαριστείδου	Η καππαριά	Ποίημα	267
	89	Ειρήνη η Αθηναία (ψευδ.) ²⁸⁹	Από τις "Νύχτες". Το κρανίον	Λοιπά κείμενα	270-273
	90	Μαρία Παπαριστείδου	Η κόρη του Αισχύλου	Διήγημα	278-282
	91	Ελένη Σ. Λάμαρη	Όνειρα	Ποίημα	384

288. Σύμφωνα με τον Ντελόπουλο το ψευδώνυμο Εύα χρησιμοποιούν η Εύα Παπαγγελούτσου και η Καίτη Σελινιάτου. Το ενδεχόμενο να πρόκειται για την πρώτη συγγραφέα αποκλείστηκε καθώς η περίοδος δραστηριοποίησής της τοποθετείται πολύ μετά την παύση κυκλοφορίας του ημερολογίου. Για το λόγο αυτό θεωρούμε ότι πρόκειται για τη δεύτερη συγγραφέα, αφήνοντας όμως ανοιχτό το ενδεχόμενο λάθους. Βλ. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800-2004*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 32005, σ. 56.

289. Φιλολογικό ψευδώνυμο της Ειρήνης Πολ. Δημητρακοπούλου.

230 έτος	92	Ελένη Σ. Σβορώνου	Στη καμπάνα	Ποίημα	80
	93	Μαρία Παπαριστείδου	Ελαία	Λοιπά κείμενα	87-89
	94	Αγγελική Παναγιωτάτου	Σονάτα-Πόνος	Λοιπά κείμενα	141-148
	95	Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου	Η επιστολή της ενόχου	Δήγημα	340-345
	96	Ιουλία Ι. Κάραλη	Η υπομονή	Λοιπά κείμενα	359-361
240 έτος	97	Μαρία Παπαριστείδου	Τραγωδία εκ του μικρόκοσμου. Γέννησις και θάνατος μιας ψυχής	Λοιπά κείμενα	17-20
	98	Ελένη Σ. Σβορώνου	Εις τον σταυρόν	Ποίημα	37
	99	Θάλεια Φλωρά	Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Εις το τυρρηνικόν πέλαγος	Οδοιπορικές εντυπώσεις*	193-202
	100	Αγγελική Παναγιωτάτου	Στη Μακεδονική τραγωδία. Σονάτα- Αίμα	Λοιπά κείμενα	244-251
	101	Ιουλία Ι. Κάραλη	Συνείδησις και γραφίς	Λοιπά κείμενα	337-339
	102	Ελένη Σ. Σβορώνου	Φαιδραί σελίδες. Η πλάσις της γυναικός. (Παλαιά παράδοσις)	Παλαιά παράδοση- Λοιπά κείμενα	366-369
250 έτος	103	Καλλιρρόη Παρρέν	Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Lago Maggiore-Streza	Οδοιπορικές εντυπώσεις*	57-59
	104	Αγγελική Γ. Παναγιωτάτου	Η επιδημιολογία των νεώτερων χρόνων	Μελέτη	80-83
	105	Ελένη Σ. Σβορώνου	Γέλα!	Ποίημα	144
	106	Ρεβέκκα (ψευδ.) ²⁹⁰	Κωμικοτραγικά διηγήματα. Ο λογαριασμός	Δήγημα	174-176
	107	Ασπασία Φωκαέως	Από την ξένη λογοτεχνίαν. Η τελευταία διαθήκη	Δήγημα- Μετάφραση	217-224
260 έτος	108	Κλεαρέτη Δίπλα	Θρήνος	Ποίημα	110
	109	Αγγελική Παναγιωτάτου	Σονάτα - Νύχτα	Λοιπά κείμενα	219-221
	110	Ελένη Σ. Σβορώνου	Πικρό τραγούδι	Ποίημα*	231
	111	Ασπασία Φωκαέως	Οδοιπορικοί σημειώσεις. Από τα Ιωάννινα	Οδοιπορικές εντυπώσεις	273-277
	112	Ρεβέκκα (ψευδ.)	Τύποι ερωτολήπτων. Τι είναι;	Λοιπά κείμενα	315-318
	113	Μαρίκα Καρακάση Πιπιζά	Τα νυχτοπούλια	Ποίημα	378

290. Φιλολογικό ψευδώνυμο της Όλγας Παπαδιαμαντοπούλου.

27ο έτος	114	Μαρίκα Καρακάση Πιπιζά	Από τους Σταλακτίτας. Έλα	Ποίημα	95
	115	Χλόη Μύρωνος	Στη μαννούλα μου	Ποίημα*	110
	116	Ασπασία Φωκαέως	Από την ξένην κομπογραφίαν. Ο θάνατος των θεών	Λοιπά κείμενα-Μετάφραση	164-168
	117	Αγγελική Γ. Παναγιωτάτου	Από τας σκέψεις μου	Λοιπά κείμενα	175-176
	118	Ελένη Σ. Λάμαρη	Δύο μητέρες	Ποίημα	184
	119	Ελένη Σ. Λάμαρη	Η Ζωή	Ποίημα	184-185
	120	Ελένη Σ. Σβορώνου	Κυνηγός και τζίτζικας. (Από τους Αισωπείους μύθους)	Μύθος	200
	121	Ελένη Σ. Σβορώνου	Δεν θέλω	Ποίημα	339
	122	Ρεβέκκα (ψευδ.)	Τύποι και σιλουέτες. [Εντυπώσεις εκ της περιοδείας μου]	Λοιπά κείμενα	368-371
	123	Ελένη Σ. Λάμαρη	Από τον κύκλον της γυναικείας δράσεως. Αικατερίνη Ζλατάνου	Λοιπά κείμενα	372-374
	124	Σοφία Μινεϊκου	Φιλολογικά Μνημόσυνα. Κατίνα Ηλιακοπούλου	Λοιπά κείμενα	390-393
28ο έτος	125	Ρεβέκκα (ψευδ.)	Ανατολικά διηγήματα. Ο κυρ - Γιάννης	Ευθυμογράφημα	360-363
	126	Μαρίκα Πιπιζά Καρακάση	Το μονοπάτι....	Ποίημα*	363
29ο έτος	127	Μαρίκα Καρακάση Πιπιζά	Νεκρολούλουδα από τον πόλεμον. Στη λίμνη των δεκαεφτά	Ποίημα*	105-106
	128	Αγγελική Παναγιωτάτου	Η θανή του αλόγου	Λοιπά κείμενα	137-138
	129	Κλεαρέτη Δίπλα	Πολεμικά τραγούδια. Του παληκαριού ο χαμός	Ποίημα	218
	130	Ειρήνη Πολ. Δημητρακοπούλου	Ο ερημίτης - ποιητής	Λοιπά κείμενα	273-274
	131	Ιουλιέττα Αδάμ	Γνώμαι σοφών περί Μακεδονίας	Λοιπά κείμενα	336

30ο έτος	132	Καλομοίρα Κουρουκλή	Τραγούδι του γυρισμού	Ποίημα	62
	133	Ελένη Σ. Σβορώνου	Εκ των μύθων του Αισώπου. Όνος βαστάζων άγαλμα	Μύθος-Μετάφραση	175
	134	Αγγελική Γ. Παναγιωτάτου	Από τας σκέψεις μου. Γιατί;	Λοιπά κείμενα	183-184
	135	Μαρία Π. Σταματέλλου	Τα «στρατιωτικά ποιήματα». «Εγια μόλα»	Ποίημα*	238
	136	Ελένη Μ. Νεγροπόντη [1]	Τα «στρατιωτικά ποιήματα». «Ο μαρμαρωμένος βασιλήας»	Ποίημα*	239
	137	Καλομοίρα Κουρουκλή	Του γυρισμού τα τραγούδια	Ποίημα*	259
	138	Πετρούλα Ψηλορείτη (ψευδ.) ²⁹¹	Κρητικές αποσπερίδες	Λοιπά κείμενα	268-272
	139	Ζωή Αναστασιάδου	Ερημοκκλήσι	Ποίημα	311
	140	Αθηνά Γ. Ηλιακοπούλου	Από την ζωήν του χωριού. Το δαιμόνιο	Ηθογραφική εικόνα-Δήγημα*	357-359
31ο έτος	141	Αγγ. Γ. Παναγιωτάτου	Ωδή στην αρρώστεια του Ρήγα Κωνσταντίνου Ελευθερωτή	Ωδή*	117-118
	142	Πετρούλα Ψηλορείτη (ψευδ.)	Κρητικές ηθογραφίες. Χαροπάλαιμα	Ηθογραφία-Δήγημα*	129-132
	143	Ασπασία Φωκαέως	Από την ιλαροτραγοδίαν της ζωής. Ο κουρελής	Δήγημα-Διασκευή	133-137
	144	Καλομοίρα Κουρουκλή	Τραγούδια του γυρισμού. Γαλήνη	Ποίημα*	231
	145	Στεφανία Δάφνη (ψευδ.) ²⁹²	Αι γράφουσες Ελληνίδες. Gloria Victis	Μονόπρακτο δράμα	315-335
	146	Μαριόρα Οθωναίου	Οδοιπορικοί σημειώσεις. Ιερά Μονή «Δόκου» εν Ύδρα	Οδοιπορικό σημείωμα	353-356

291. Φιλολογικό ψευδώνυμο της Γαλάτειας Αλεξίου (Καζαντζάκη).

292. Φιλολογικό ψευδώνυμο της Αιμιλίας Κούρτελη.

320 έτος	147	Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου	Ξέναις έννοιαις	Διήγημα	128-129
	148	Μαρία Π. Σταματέλλου	Πολεμικαί σελίδες. Ο απροσδόκητος Σωτήρ	Λοιπά κείμενα	130-134
	149	Στεφανία Δάφνη (ψευδ.)	Γυναίκα	Ποίημα	165
	150	Αγγελική Παναγιωτάτου	Η υγιεινή του περιβάλλοντος παρά τοις αρχαίοις Έλλησι	Λοιπά κείμενα	172-176
	151	Πιπίνα Α. Βλάχου	Ζωγραφίες	Ποίημα	192
	152	Πετρούλα Ψηλορείτη (ψευδ.)	Κρητικές ηθογραφίες: Ανελώματα	Ηθογραφία-Διήγημα*	209-213
	153	Αικατερίνη Κ. Κατσίφου	Η αράχνη	Ποίημα	224
330 έτος	154	Πετρούλα Ψηλορείτη (ψευδ.)	Κρητικές ηθογραφίες. Ο φυγόδικος	Ηθογραφία-Διήγημα*	28-30
	155	Στεφανία Δάφνη (ψευδ.)	Οι γέροι	Δραματική σκηνή	31-43
	156	Μαρία Π. Σταματέλλου	Για σου Μαριώ!	Διήγημα	185-188
	157	Πιπίνα Α. Βλάχου	Η καλογρηά	Ποίημα	191

3.3 Ευρήματα-Συμπεράσματα

Στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* στους συγγραφείς ποιημάτων, διηγημάτων, μελετών κλπ. περιλαμβάνονται σε μεγάλο βαθμό και γυναίκες. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια των τριάντα τριών (33) ετών κυκλοφορίας του ημερολογίου υπολογίζεται ότι δημοσιεύτηκαν κείμενα πενήντα δύο (52) γυναικών συγγραφέων, ενώ συνολικά καταμετρήθηκαν εκατόν πενήντα επτά (157) δημοσιεύματα με γυναικεία υπογραφή (βλ. *Κεφ. 3.2 και Πίνακας 1*).

Όπως προκύπτει από τον *πίνακα 1*, οι συγγραφείς με τις περισσότερες δημοσιεύσεις είναι η Αγγελική Γ. Παναγιωτάτου με δεκαπέντε (15) κείμενα, η Ελένη Σ. Σβορώνου με δεκατέσσερα (14) κείμενα, η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου με δεκατρείς (13) δημοσιεύσεις και, τέλος, η Μαρίκα Καρακάση Πίπιζα με δώδεκα (12) δημοσιεύσεις. Φαίνεται, λοιπόν, ότι μόνο το 7,70% από τις «γράφουσες» έχει δημοσιεύσει πάνω από δέκα (10) κείμενα σε όλους τους τόμους του ημερολογίου, ενώ από ένα έως και πέντε (1-5) δημοσιεύματα έχει το 86,5% και το 5,8% έχει από έξι έως και δέκα (6-10) (βλ. *Γράφημα 1*).

Να σημειωθεί ότι βρέθηκαν κάποια κείμενα τα οποία οι συγγραφείς υπογράφουν με ψευδώνυμο. Τα ψευδώνυμα και τα πραγματικά ονόματα των συγγραφέων που εντοπίσαμε είναι τα εξής:²⁹³

Ψευδώνυμο	Όνομα
Ειρήνη η Αθηναία	Ειρήνη Πολ. Δημητρακοπούλου
Εύα	Καίτη Σελινιώτου ²⁹⁴
Πετρούλα Ψηλορείτη	Γαλάτεια Αλεξίου
Ρεβέκκα	Όλγα Παπαδιαμαντοπούλου
Στεφανία Δάφνη	Αιμιλία Κούρτελη
Φλωρίς	Άγνωστη

293. Βλ. Κυριάκος Ντελόπουλος, *ό.π.*, σσ. 48, 52, 56, 106, 128.

294. Σύμφωνα με τον Ντελόπουλο με το ψευδώνυμο Εύα υπογράφουν δύο συγγραφείς, η Εύα Παπαγγελούτσου και η Καίτη Σελινιώτου. Το ενδεχόμενο να πρόκειται για την πρώτη συγγραφέα αποκλείστηκε καθώς η περίοδος δραστηριοποίησής της τοποθετείται αρκετά χρόνια μετά την παύση κυκλοφορίας του ημερολογίου. Για το λόγο αυτό θεωρούμε ότι πρόκειται για τη δεύτερη συγγραφέα, αφήνοντας όμως ανοιχτό το ενδεχόμενο λάθους. Βλ. Κυριάκος Ντελόπουλος, *ό.π.*, σ. 56.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το 11,53% των γυναικών συγγραφέων επιλέγει να κάνει χρήση ψευδωνύμου για τη δημοσίευση των κειμένων του και από αυτές μόνο η Ειρήνη Πολ. Δημητρακοπούλου και η Αιμιλία Κούρτελη έχουν δημοσιεύσει στο ημερολόγιο και με το πραγματικό τους όνομα. Επίσης, το ποσοστό του πλήθους των δημοσιευμάτων που φέρουν ψευδώνυμο είναι 9,55% (βλ. *Γράφημα 2*).

Όπως αναφέρθηκε και όπως φαίνεται από τον πίνακα του κεφαλαίου 3.2, τα κείμενα που εντοπίζονται στο *Εθνικό Ημερολόγιο* είναι εκατόν πενήντα εφτά (157), εκ των οποίων:

- τριάντα δύο (32) διηγήματα
- πενήντα έξι (56) ποιήματα
- τέσσερις (4) μελέτες
- δύο (2) νεκρολογίες
- πέντε (5) ταξιδιωτικές εντυπώσεις
- δύο (2) μύθοι
- μία (1) ωδή
- ένα (1) ευθυμογράφημα
- ένα (1) μονόπρακτο δράμα
- μία (1) δραματική σκηνή
- πενήντα δύο (52) «λοιπά κείμενα»

Στα κείμενα αυτά απαντώνται, σε μικρότερο βαθμό, και κάποιες «υποκατηγορίες». Αυτές είναι κάποιες μεταφράσεις (6), διασκευές (2) και αποσπάσματα (1). Στο *γράφημα 3* φαίνεται αναλυτικά ο αριθμός μεταφράσεων, διασκευών και αποσπασμάτων που αντιστοιχεί στο εκάστοτε κειμενικό είδος.

Είναι ξεκάθαρο ότι τον μεγαλύτερο αριθμό δημοσιεύσεων εμφανίζουν τα ποιήματα, ενώ ακολουθούν σε φθίνουσα σειρά τα κείμενα εκείνα στα οποία ήταν δύσκολο να προσδιορίσουμε το είδος στο οποίο ανήκουν («Λοιπά κείμενα»), τα διηγήματα, οι μελέτες, οι νεκρολογίες και οι μύθοι με ίδιο αριθμό δημοσιεύσεων και, τέλος, τα ευθυμογραφήματα, οι ωδές και τα δραματικά μονόπρακτα και σκηνές.

Στον κύριο πίνακα βλέπουμε ότι ο μέγιστος αριθμός κειμένων εμφανίζεται κατά το 20^ο (1905) και 27^ο (1912) έτος κυκλοφορίας του εντύπου. Πιο συγκεκριμένα, στους δύο προαναφερθέντες τόμους δημοσιεύτηκαν 11 κείμενα γυναικών συγγραφέων, ενώ αυτούς ακολουθεί ο 15^{ος} τόμος (1900) με 10 κείμενα. Από την άλλη, εμφανίζονται και τόμοι –συγκεκριμένα ο 2^{ος} (1887) και ο 5^{ος} (1890)- στους οποίους δεν φαίνεται να

υπάρχει συμμετοχή γυναικών συγγραφέων. Αυτός, ίσως να εκπορεύεται από το ότι επρόκειτο για τα πρώτα χρόνια κυκλοφορίας του εντύπου, γεγονός που πιθανόν να μην ενθάρρυνε τη απρόσκοπτη συμμετοχή και δημοσίευση κειμένων γραμμένων από γυναίκες συγγραφείς. Άλλωστε, παρατηρείται μια αυξητική τάση γυναικείας συμμετοχής από τον 12^ο τόμο του ημερολογίου, με αποκορύφωμα, όπως είπαμε και προηγουμένως τα έτη 1905 και 1912. Πιο αναλυτικά τα δεδομένα παρουσιάζονται στο *γράφημα 5*.

Βέβαια, αδιαμφισβήτητο είναι το γεγονός ότι ο μέσος όρος δημοσιευμάτων ανά έτος που προκύπτει είναι αρκετά χαμηλός (4,8), παρ' όλα αυτά είναι ένα σημαντικό πρώτο εναρκτήριο βήμα για την διάδοση και διεύρυνση της δυνατότητας συγγραφής και δημοσίευσης κειμένων από γυναίκες κατά την εποχή εκείνη.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, διαφαίνεται ότι το *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Σκόκου, στα 33 χρόνια έκδοσής το, εκτός από το ότι αποτέλεσε την κορύφωση της εξέλιξης του ημερολογιακού είδους στα ελληνικά εκδοτικά δρώμενα, ήταν ένα από τα έντυπα που έδωσαν την ευκαιρία σε δεκάδες γυναίκες συγγραφείς, και όχι μόνο, να δημοσιεύσουν κείμενά τους, αποτελώντας γι' αυτές βήμα έκφρασης σε μία εποχή που η γυναικεία συμμετοχή στη δημόσια και πνευματική ζωή του τόπου δεν ήταν αυτονόητη.

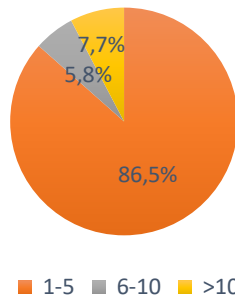
Το περιεχόμενο του ημερολογίου δεν περιορίζεται, όμως, στη δημοσίευση μόνο γυναικείων συγγραφικών έργων. Αντίθετα, περιλαμβάνει στις σελίδες του καλλιτεχνικά δημιουργήματα κάθε είδους που έχουν δημιουργηθεί από γυναίκες, όπως εργόχειρα, πίνακες ζωγραφικής κ.ά. Επιπλέον, εντός της ύλης του υπάρχουν δεκάδες αφιερώματα σε γυναίκες της εποχής. Δυστυχώς, λόγω διαφόρων περιορισμών, κανένα από τα παραπάνω δεν περιλαμβάνεται στην παρούσα έρευνα και γι' αυτό το λόγο θα μπορούσε να αποτελέσει αφορμή για μια νέα συμπληρωματική εργασία που θα συνέβαλε σε μια καθολική και πολύπλευρη προσέγγιση και, εν τέλει, θέαση του *Ημερολογίου*, από άποψη γυναικείας συμμετοχής.

Παράρτημα

Αγανίκη Μαζαράκη	3	Γαλάτεια Αλεξίου	4	Ζωή Αναστασιάδου	1	Μαρία Π. Σταματέλλου	3
Αγγελική Γ. Παναγιωτάτου	15	Ειρήνη Γ. Ζαβιτσιάνου	1	Ηρώ Χαρικλέους	1	Μαρία Παπαριστείδου	5
Αγλαΐα Φωκάεως	1	Ειρήνη Λαχανά	1	Θάλεια Φλωρά	1	Μαριάνθη Πρισιμιτσάση	1
Αθηνά Γ. Ηλιακοπούλου	1	Ειρήνη Πολ. Δημητρακοπούλου	2	Ιουλία Ι. Κάραλη	2	Μαρίκα Καρακάση Πιπιζά	12
Αικατερίνη Κ. Κατσίφου	1	Ελένη Ε. Πολιτάκη	4	Ιουλία Σ. Γιαπαππά	1	Μαριόρα Οθωναίου	1
Αιμυλία Κούρτελη	6	Ελένη Μ. Νεγροπόντη	1	Ιουλιέττα Αδάμ	1	Ματθίλδη Σεράο	2
Αλεξάνδρα Γ. Παναγιωτάτου	2	Ελένη Σ. Λάμαρη	8	Καλλιρρόη Παρρέν	3	Όλγα Παπαδιαμαντοπούλου	4
Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου	13	Ελένη Σ. Σβορώνου	14	Καλομοίρα Κουρουκλή	3	Πηνελόπη Ν. Παναγιωτίδου	1
Άννα Σερουίου	1	Ερασμία Ν. Καλλισπέρη	1	Κατίνα Ψύχα	2	Πιπίνα Α. Βλάχου	2
Αρσινόη Γ. Παπαδοπούλου	3	Καίτη Σελινιώτου	2	Κλεαρέτη Δίπλα	2	Σεβαστή Ν. Καλλισπέρη	2
Ασπασία Φωκαέως	7	Ευγενία Ζωγράφου	1	Κρίνη Βακαλοπούλου	2	Σοφία Μινεϊκού	1
Βέρθα Ρουσοπούλου	1	Ευμορφία Β. Βέργου	1	Μαρία Βελλή	1	Φλωρίς (ψευδ.)	1
Βιργινία Π. Ευαγγελίδου	1	Ζαχαρούλα Λαμνή	1	Μαρία Θ. Χρυσή	4	Χλόη Μύρωνος	1

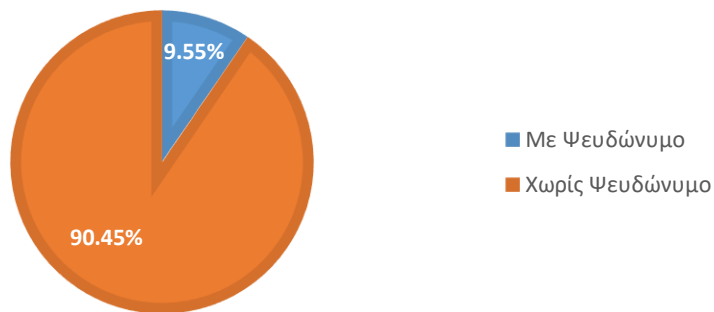
Πίνακας 1: Ονόματα γυναικών συγγραφέων και αριθμός δημοσιευμάτων.

ΠΟΣΟΣΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΑΝΑ ΤΙΜΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΩΝ

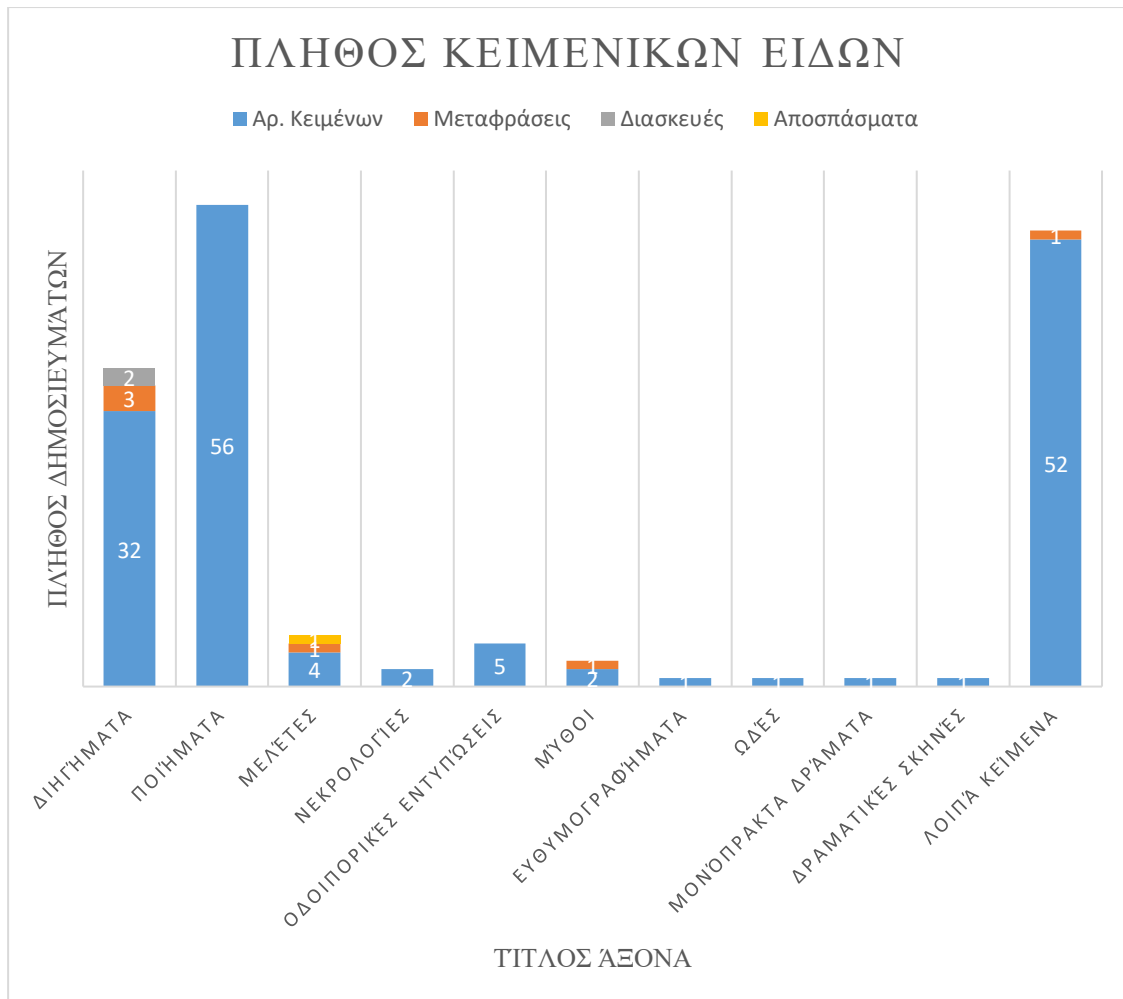

Γράφημα 1: Ποσοστά συγγραφέων ανά πλήθος δημοσιεύσεων.

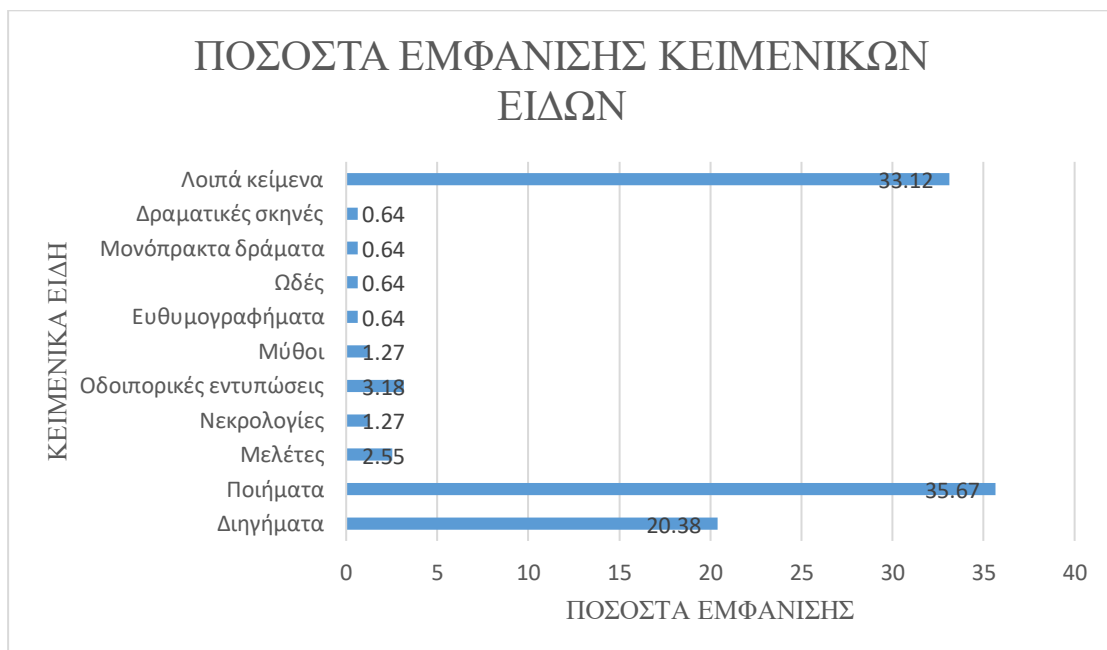
ΠΟΣΟΣΤΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΜΕ ΨΕΥΔΩΝΥΜΟ

Γράφημα 2: Ποσοστά κειμένων με ψευδώνυμο.

Γράφημα 3: Πλήθος κειμενικών ειδών.

Γράφημα 4: Ποσοστά εμφάνισης κειμενικών ειδών.

Γράφημα 5: Αριθμός δημοσιευμάτων ανά έτος κυκλοφορίας του ημερολογίου.

Αναφορές

- Αλλαμάνη Έ., Αναστασιάδου Ι., Βερέμης Α., Δάφνης Γρ., Δεσποτόπουλος Α., Δημαράς Α.,...Φίλιας Β., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός. Από 833-1881*, Τόμ. ΙΓ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1977.
- Αποστολή Π., «Η γυναικεία εκδοτική δραστηριότητα (Περιοδικά Λόγου και Τέχνης 1900-1940):η περίπτωση της Αρτεμισίας Λανδράκη και της Κορνηλίας Πρεβεζιώτου», στο Σοφία Ντενίση (επίμ.), *Η Γυναικεία Εικαστική Και Λογοτεχνική Παρουσία Στα Περιοδικά Λόγου Και Τέχνης (1900-1940)*, (Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, Πρακτικά ημερίδας, Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 2007), εκδ. Gutenberg, 2008, σσ. 205-250.
- Ασώπιος Ει., «Η γυνή εν Ελλάδι και εν τη Εσπερία. Κοινωνική μελέτη», στο *Αττικόν Ημερολόγιον* (1883), σσ. 145-183.
- Ασώπιος Ει., «Πρόλογος», στο *Χρυσάλλις*, τ.1, τχ.1 (01.01.1863), σ. 1-3.
- Ασώπιος Ει., «Πρόλογος», στο *Αττικόν Ημερολόγιον* (1871), σσ. γ-η.
- Βαγενάς Ν., *Για έναν ορισμό του μοντέρνου στην ποίηση*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1984.
- Βασιλειάδης Σ. Ν., *Αττικάί Νύκτες ΙV. Τα άπαντα. Έργα πεζά*, εκδ. Εκ του τυπογραφείου της Ενώσεως, Αθήνα ²1885.
- Βελουδής Γ., *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*, εκδ. Μπούρας, Αθήνα 1987.
- Cuddon J. A., *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας της λογοτεχνίας*, (Λιάπη Μ., Παρίσης Γ. μτφρ), εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2010.
- Γιαννικοπούλου Δ. Α., *Το Αττικόν Ημερολόγιον του Ειρηναίου Ασωπίου. Η πολιτισμική του ταυτότητα (Μεταπτυχιακή εργασία)*, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα, 2013.
- Δαλακούρα Κ., Ζιώγου Καραστεργίου Σ., *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18ος-20ός αιώνας) (ηλεκτρ. βιβλίο)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/2585>
- Διαλησμάς Στ., «Το “Ημερολόγιον Σκόκου” και τα πάθη των συνεργατών του», στο *Αθηναϊκό ημερολόγιο 1997* (1997), σσ.130-136.
- Δρανδάκης Π., *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, 2^η εκδ, τ. 21, εκδ. Ο Φοίνιξ Ε.Π.Ε, Αθήνα χ.χ.

- GasTheo, «Ιστορία της Κέρκυρας», στο *At Corfu travel guide*, 2015, <https://atcorfu.com/el/corfu-history/>, [14.12.2020].
- Houseman A. E., *The name and nature of poetry*, εκδ. Cambridge University Press, Great Britain 1933.
- Hughes T., *Poetry in the making. A handbook of writing and teaching*, εκδ. Faber and Faber, London 1967.
- Ηλιού Φ., *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια. 1801-1818*, τ. 1, εκδ. Ελιά, Αθήνα 1997.
- Ηλιού Φ., *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια. 1819-1832*, (Πολέμη Π. επίμ.), τ. 2, εκδ. Ε.Λ.Ι.Α. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2011.
- Ηλιού Φ., *Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία. Α. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του E. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)*, εκδ. Νεοελληνικές Έρευνες Διογένης, Αθήνα 1973.
- Ισηγόνης Α. Μ., «Το ελληνικόν Παιδαγωγείον Σμύρνης», στο *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. 12 (1965), Αθήνα, σ. 79-113.
- Ισιδωρίδης Σκυλίσης Ι., «Το κάτω της γραφής», στο *Γελοιογραφικόν Ημερολόγιον* (1886), σσ. 60-65.
- Κακατσάκης Ν., «Επίκαιρος όσο ποτέ ο... Σκόκος», στο *Χανιώτικα Νέα* (2014), <https://www.haniotika-nea.gr/epikeros-oso-pote-o-skokos/>, [30.12.2020].
- Καρακάση Αικ., Σπυριδοπούλου Μ., Κοτελίδης Γ., *Ιστορία και θεωρία των λογοτεχνικών γενών και ειδών. Παραδείγματα και εφαρμογές (ηλεκτρ. βιβλίο)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, διαθέσιμο στο <http://hdl.handle.net/11419/1989>
- Κωστίου Κ., «Η καταγραφή του χρόνου ως άλλοθι: ημερολόγιο και λογοτεχνία.», στο *Εκδοτικά προβλήματα και απορίες. Πρακτικά συνεδρίου στη μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη. Αθήνα, 16-17 Ιουνίου 2000*, εκδ. Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2002.
- Κουτσολένου-Μίχου Στ., «Τα κειμενικά είδη και η διδασκαλία τους», στο *Παρουσία. Ευεργεσίη τόμος χαριστήριος στον Παναγιώτη Κοντό*, τ. 17/18, τχ. 1, Αθήνα 2004-2005.
- Lee Π. Π., «Μ' ένα περιστέρι στον Κορυδαλλό», στο *Κόντρα* (ηλ. εφημερίδα), <https://eksegersi.gr/stiles/menaperisteristonkorydallo/%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD%CE%B>

[A%CE%BF%CF%81%CF%85%CE%B4%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%BF-178/](https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/o-ethnikos-mas-klaysigelws/), 26.01.2013, [15.12.2020].

- Λούβη Λ., «Ο εθνικός μας κλαυσίγελως», στο *Το Βήμα* <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/o-ethnikos-mas-klaysigelws/>, (22.11.2008), [17.04.2021].
- Μάργαρης Δημ. (επιμ.), *Λασκαράτος. Σατιρικοί και ευθυμογράφοι*, εκδ. Ι. Ν. Ζαζαροπούλου, Αθήνα 1959.
- Μερούσης Κ., «Ημερολόγιον Κ. Φ. Σκόκου», *Απλωταριά. Η διαφρετική φωνή της Χίου* (18.04.2018), <https://www.aplotaria.gr/imerologion-skokou/>, [09.05.2020].
- Νιρβάνας Π., «Ένας άνθρωπος και ένα βιβλίο», στο *Νέα Εστία*, τχ. 57 (1929), σσ. 324-326.
- Ντελόπουλος Κ., *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800-2004*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 32005.
- Ξενόπουλος Γρ., «Παλαιά "Ελληνικά Ημερολόγια"», στο *Ελληνικόν ημερολόγιον Ορίζοντες* (1942), σσ. 19-24.
- Οικονόμου Αν., *Ποικίλη Στοά. Ετήσιον Ημερολόγιον (1881-1899 & 1912-1914). Παρουσίαση και αναλυτικά ευρετήρια (Μεταπτυχιακή Εργασία)*, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα 2014.
- Ροε Ed. Α., *Δοκίμια*, (Αλεξοπούλου Ε., Δημητριάδη Α. μτφρ.), εκδ. Ροές, Αθήνα, 2002.
- Παπαδάκη Β., *Τα θαυμαστά ημερολόγια και οι εκδότες τους*, εκδ. Συλλογές, Αθήνα 1998.
- Παπαδοπούλου Α., «Ελληνικά ημερολόγια 19ου και 20ου αιώνα: Μια αγνοημένη ιστορική πηγή», στο *Τα νέα του ΕΛΙΑ*, αρ. 55 (Ιούλιος- Δεκέμβριος 1999), σσ. 45-51.
- Παπανικολάου Β., «Από το χαρτί στην Οθόνη: θεατρικά έργα σε ψηφιακή μορφή» στο *Σκηνή* (2015), σσ. 101-113.
- Παππάς Φ., Κατσιγιάννης Α., Διαμαντοπούλου Λ., *Εισαγωγή στη νεοελληνική φιλολογία (ηλεκτρ. βιβλίο)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, διαθέσιμο στο <http://hdl.handle.net/11419/6432>
- Παρίσης Ι., Παρίσης Ν., *Λεξικό λογοτεχνικών όρων*, (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο επίμ.), Ινστιτούτο τεχνολογίας υπολογιστών και εκδόσεων «Διόφαντος», εκδ. Πατάτη, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/4716/LexikoLogotechnikonOron_Gymnasiou-Lykeiou_html-apli/

- Πάτσης Χ., *Μεγάλη εγκυκλοπαίδεια της νεοελληνικής λογοτεχνίας (από τον 10ο αιώνα μ.Χ. μέχρι σήμερα)*, τ. 12, εκδ. Χάρη Πάτση Ε.Π.Ε., Αθήνα 1968.
- Περπατάρη Ν. Δ., *Το θέμα του τρελού στο λαϊκό μύθο (Διδακτορική διατριβή)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2010.
- Πλουμίδης Γ. Σ., *Το Βενετικόν Τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου 1755-1824, χ.ε.*, Αθήνα 1969.
- Swales J. M., *Genre Analysis. English in academic and research setting*, (Richards J. C., Long M. H. μτφρ), εκδ. Cambridge University Press, Γλασκόβη 1990.
- Σκόκος Κ. Φ., «Αναγκαία δήλωσις», στο *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν* (1918), σ. 3.
- Σκόκος Κ. Φ., «Αναγκαία δήλωσις προς τους απανταχού φίλους και συνδρομητάς του "Εθνικού Ημερολογίου"», στο *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν* (1908), σσ. 3-4.
- Σκόκος Κ. Φ., «Αναγκαία δήλωσις προς τους τακτικούς συνδρομητάς και φίλους του "Ημερολογίου"», στο *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν* (1917), σσ. 3-4.
- Σκόκος Κ. Φ., «Δύο λέξεις απαραίτητοι», στο *Ετήσιον Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν, γελοιογραφικόν* (1889), σσ. 23-24.
- Σκόκος Κ. Φ., «Η 30ετηρίς του "Εθνικού Ημερολογίου"», στο *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν* (1915), σ. 10.
- Σκόκος Κ. Φ., «Ολίγαι απαραίτητοι λέξεις προς τους κυρίους αναγνώστας», στο *Ετήσιον Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν* (1887), σσ. 5-6.
- Σκόκος Κ. Φ., «Ολίγαι λέξεις επί τη εικοσιπενταετηρίδι της εκδόσεως του "Εθνικού Ημερολογίου"», στο *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν* (1910), σσ. 3-4.
- Σουρής Γ., «Σκόκου ημερολόγιον με το εορτολόγιον», στο *Ο Ρωμηός*, αρ. 9 (26.10.1885), σ. 4.
- Σοφιανός Κ., «Ποίηση και Στιχουργική», στο *Ποιείν* (25.06.2009), <http://www.poein.gr/2009/06/25/ethooao-oioeaiuo-dhisscoc-eae-ooeionaeth/>, [19.07.2021].
- Συμεωνάκη Α., *Η ποίηση ως δημιουργική γραφή στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Διδακτορική διατριβή)*, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2013.

- Φιλαδελφεύς Αλ. Θ., «Ιωάννης Αρσένης, Στιγμιότυπον», στο *Ποικίλη Στοά* (1912), σσ. 353-355.
- Χαριτάτος Μ., «Τα Ημερολόγια στα χρόνια 1800-1863 (Με προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία)», στο *Ο Εραμιστής* (1977), σσ. 93-137.
- «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Ελένη Σβορώνου», *Εθνικό Κέντρο Βιβλίου*, <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=559>, [16.05.2020].
- «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Σκόκος Κωνσταντίνος», *Εθνικό Κέντρο Βιβλίου*, <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=564>, [07.05.2020].
- «Βιβλιογραφία», στο *Πανδώρα*, τ.16, τχ. 377 (01.12.1865), σσ. 412-413.
- «Βιβλιοκρισίαι περί του Εθνικού Ημερολογίου», στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* (1866), σσ. 406-419.
- «Βιβλιοκρισίαι περί του Εθνικού Ημερολογίου του έτους 1866», στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* (1867), σσ. 339-351.
- «Διάγραμμα "Βοσπορίδος"», στο *Η Βοσπορίς*, έτος 1, αρ. 1 (07.04.1899), σσ. 1-3.
- «Εθνικό Ημερολόγιο Σκόκου (1886-1918)», στο *Λήκυθος*, <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/13950>, [09.05.2020].
- «Εκατό χρόνια από το θάνατο της Ελένης Σβορώνου», στο *Σαμιακόν Βήμα* (30.11.2020), http://www.samiakonvima.gr/2018/11/blog-post_830.html#.XsBPskQzbiU, [16.05.2020].
- «Ινδικτιών», *Wikipedia*, <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%99%CE%BD%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CF%84%CE%B9%CF%8E%CE%BD>, [7. 12.2020].
- «Κωνσταντίνος Σκόκος», *Wikipedia*, https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CF%89%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AF%CE%BD%CE%BF%CF%82_%CE%A3%CE%BA%CF%8C%CE%BA%CE%BF%CF%82, [07.05.2020].
- Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*. Αθήνα: Πατάκης, 2007.
- «Μύθος», Η πύλη για την ελληνική γλώσσα, https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/search.html?lq=%CE%BC%CF%8D%CE%B8%CE%BF%CF%82&sin=all, [15.07.2021].

- «Νεκρολογία», Η πύλη για την ελληνική γλώσσα, https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%BD%CE%B5%CE%BA%CF%81%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1&dq=, [15.07.2021].
- «Ποίημα», Η πύλη για την ελληνική γλώσσα, https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/search.html?lq=%CE%A0%CE%BF%CE%AF%CE%B7%CE%BC%CE%B1&sin=all, [03.08.2020].
- «Τοις αναγνώσταις», στο *Ποικίλη Στοά. Ετήσιον Ημερολόγιον*, τχ. 1 (1881), σσ. 3-4.
- «Προς τον απανταχού Ελληνισμόν», στο *Ποικίλη Στοά. Εθνική Εικονογραφημένη Επετηρίς* (1912), σσ. 4-6.
- «Πραμματολογικόν λεύκωμα. Α΄. Αι κυρίαί και Δεσποινίδες συγγραφείς και λόγιοι εκ του συνεργατικού κύκλου του Εθν. Ημερολογίου», στο *Εθνικόν Ημερολόγιον. Χρονογραφικόν, φιλολογικόν, και γελοιογραφικόν* (1910), σσ. 7-9.
- «Προς το φιλόκαλον κοινόν των Ελλήνων», στο *Ποικίλη Στοά. Εθνική Εικονογραφημένη Επετηρίς* (1899), σ. 2.
- Ποικίλη Στοά. Εθνικόν Ημερολόγιον*, τχ. 7 (1887), σ. 2.
- Ποικίλη Στοά. Εθνικόν Εικονογραφημένον Ημερολόγιον*, τχ. 12 (1896), σ.3.
- Ποικίλη Στοά. Εθνική Εικονογραφημένη Επετηρίς*, τχ. 15 (1912), σσ. 3-4.